

Calcutta Oriental Series

No. 2.

CHANAKYA-RAJNITI-SASTRAM.

(चाणक्य-राजनैति-शास्त्रम्।)

Calcutta Oriental Series.

No. 2.

CHANAKYA-RAJANITI-SASTRAM.

चाणक्य राजनीति शास्त्रम् ।

EDITED

BY

PANDIT ISVARA CHANDRA SASTRI

SANKHYA VEDANTA NYAYA DARSHANA TIRTHA

WITH A FOREWORD

BY

JOHAN VAN MANEN

*Librarian Imperial Library
Calcutta*

SECOND EDITION

Calcutta

PRINTED BY BI JYU PADA HAZRA
SANSKRIT PRESS

12-13/1, Manicklal Street

1921

All rights reserved]

[Price 14 annas

Copy Right
BY
RAJESH DRA SATH LAW
CALCUTTA

CALCUTTA ORIENTAL SERIES

	Rs as p
1 Yuktikalpataru	2 8 0
2 Chanakya Rajaniti sastra (2nd edition)	0 14 0
3 Haribhā by Vopadeva	1 4 0
4 Inter-state Relations in Ancient India Part I	2 0 0
5 Nul tāphalam by Vopadeva with the com mentary of Hemadri Part I	3 0 0
6 Chanakya Katha	1 0 0

Published by SAIDYA NATH DUTT

46 T. Durga S. road,

CALCUTTA.

When, in 1919, the first edition of this *Chāṇakya-Rajanīti-śāstram* appeared as the second number of the Calcutta Oriental Series, the event was no less interesting than appropriate. Interesting, and even to a certain extent important, as the text now published for the first time brought us an attractive new collection of Nīti maxims, which, though its existence had been known before, had not yet been made accessible to the general public. Appropriate, inasmuch as we would be justified in celebrating a centenary in the history of that special kind of Nīti literature which is connected with the name of Cāṇakya which is contained in the title of our text. Both points may be elaborated a little. All students of Sanskrit literature are aware of the interest and intrinsic value of that body of practical wisdom, prudential counsel, *savoir vivre*, *Lebensklugheit*, or whatever expression we may choose to render the term Nīti. Scholars have given enthusiastic testimony to their admiration for this branch of literature, at once partaking of the nature of philosophy and of poetry, and which, besides, embodies a vivid and charming picture of the Indian soul and of Indian life, variegated, rich and ever fresh, sparkling with the colours of all the Orient, and at the same time human and natural, appealing to readers beyond limits of time and place. Indeed, side by side with such great treasures of Indian literary production as the Epos or the Upanishads, Kāvya or Darśana, Nīti maintains its place as an element of equal rank and need not fear obscurity by comparison with other brilliant lights. Much of this Nīti literature has been

published and been made easily accessible, not only in original texts but also in translations. Many, also, are the studies consecrated to various aspects of the subject by Orientalists, or by Indian lovers of their own inheritance. Nevertheless there seems scarcely any comprehensive and searching study in existence, surveying the whole field and mapping out its contours, still less any work attempting a chronological or systematic description of its history. In the absence of such a comprehensive study, any isolated contribution to the material on which a future history of Niti literature has to be based must be welcome and of importance. A glance at the remarks on the subject in such works as *Macdonell's History of Sanskrit Literature* or in the *Encyclopædia Britannica* will show at once how unsatisfactory and superficial the general statements on this subject in works of authority still are at present. And so the publication of this new collection of Niti sayings cannot but be interesting, and, in so far as it brings some new material, important. The present collection contains, amongst a majority of known sayings, also a small number of new ones, and in many cases new versions of previously known sayings, and so it is a distinct contribution to our knowledge, which settles its claims to our interest. As to the fitness of the time for the publication of the work, we may remember that according to bibliographical data in other works about Capakya's sayings, the first printed edition of a *Capakya Samgraha* was published almost a century ago, in 1817 to be precise. This was in Bengal, but I cannot find in which place. Moreover, synchroni-

sing with this first appearance of a Capalya in print in India was the introduction of a similar work to Europe. That remarkable Greek Demetrios Galanos who lived for about forty consecutive years as a philosopher and in Hindu style in Benares (where he died aged 72 years in May 1833) sent home to Greece a translation in Greek of a Capalya in the year 1823. Though destined for his fatherland his messenger took it to Rome where he presented it to the Vatican or at least the Sanskrit MS accompanying it at the same time publishing in Rome this Greek translation together with one in Italian. This was in 1825. The Capalya text in this case was a so called Laghucapalyam about which we will have to say something later on. The Roman editor whose name is given as N. Chiefala in his publication but whose Greek name is N. Kephalas seems to have taken singular liberties with his countryman's work. Not only did he make it appear as if this translation was his own instead of Galanos' work but he also changed the Greek translation from the classical into a more popular language and what is still worse invented a number of sayings of his own which he interpolated between the genuine sentences. But anyhow this publication made the name Capalya for the first time known to the wider public in Europe. This knowledge was still spread further by a translation into French of the Italian portion of Kephalas' booklet made by Bezout who in 1826 published his *Sentences Morales de philosophie des Sages anciens en Français*. If we add to all this the information which the editor of this series has kindly given me,

namely that the MS. from which the present text is printed is also about a century old, then we find that by a constellation of circumstances we have a right to speak of a centenary in the history of the Cānakya Nīti. Since this first publication in Bengal, and this first translation into an European language much new material soon accumulated in India as well as in the West.

It would be interesting to follow step by step the successive publications since these early days, devoted to Nīti in general or to Cānakya in particular. That would be, however, too much and out of place in a brief preface like the present. Though Cānakya Nīti collections in various forms were very popular in India and have been printed and reprinted so often that of some collections the editions may be counted by the dozen, scholarly work on them and their contents has only been rarely undertaken here. Not only that, but as far as Cānakya is concerned, we owe the most instructive treatises to continental writers, and at present the chief scholarly literature about his Nīti is to be found in German, French and Italian, but not in English. More popular publications, in the form of translations, have been published in English in India, but many of these are at present out of print and difficult to be found. We may rapidly examine both classes.

The first general work attempting to fix a correct text of a great number of Sanskrit Nīti sayings, was the *Indische Sprache*, by the Russian scholar Otto Bohtlingk. This splendid work appeared in a first edition in then St Petersburg, in 1853-55, in three

volumes. It then contained about 5100 sayings, maxims, sentences, etc., all given in the original text, together with a German translation, and not only all variant readings collated but also a detailed indication of the places where the saying was to be found. A second edition of this work, brought out in 1870-73, also in three volumes, brought a revised and enlarged version of it, bringing the number of sayings to nearly 8000. A few supplementary notes to this work were published by its author in the *Bulletins* of the St. Petersburg Academy of various years.

It is an exceedingly great pity that this valuable work is almost unobtainable now a days. It has been out of print for many years and is so much sought after that second hand copies only rarely occur in the market. In India there are only very few copies of it in public Libraries. As far as I am aware the library of the Asiatic Society of Bengal has a copy of the first edition, and the Adyar Library in Madras one of the second edition, but that can only be of very limited use to the general student-public who would like to consult these volumes. Bohtlingk's work contains sentences which belong to *Niti* proper as well as those which are *Kavya* proper indiscriminately. Since the appearance of this work the number of published translated and critically edited texts of all kinds has materially increased, and it would be very desirable that some one should attempt a similar work taking into account all the additional editions which the lapse of half a century has produced. In such a revised edition it would be well to keep the *Niti* proper apart from what is pure *Kavya* or *Alamkara*. In India some

works of a slightly similar nature though modelled on quite another plan have been published which ought to be mentioned here briefly as cognate to our subject. They are however more general anthologies than special collections of *Niti* albeit they contain material connected with it.

They are chiefly the four following works all equally important —

Kasinatha Landurang Parab *Subhāshitānī Patna Bhaṣṭarigam* Fifth edition Containing about 10 000 sayings

Peterson and Pandit Durgaprasāda *The Subhāshitānī of Vallabhadeva* Containing about 3500 slokas

Peterson *The Padhānī of Śrangadhara* Containing over 4600 slokas

Dr F W Thomas *Ācāryasamuccaya*, containing over 500 verses and containing a most remarkable bio bibliographical introduction in expansion of a model furnished by the first-named of the above four works

Other works might be mentioned but we must limit ourselves. Only in Bohtlingk's collection several of the *Ācārya Samgrahas* have been systematically digested and incorporated. The inclusion of these various *Ācārya* collections in Bohtlingk's book gave the impetus to various other scholars to take up the further study of *Ācārya Niti* and so we see a quick succession of articles and dissertations on this subject all provoked by the great Russian scholar's lead.

The first to follow Bohtlingk was Weber who in 1864 published a new collection of 108 *Ācārya* sen

tences, a so called *Asotttaravatam*, which differed from the one already known from the text and translation published by Kales Krishen (Kali Krishna Deb, Maharaja Bahadur) in Bengali script and with English translation, in his interesting *Niti Sapkalana*, Serampore, in 1831, and afterwards only published, in Devanagari by Dr John Haerberlin in his *Kavya Samgraha*, Calcutta, 1847. Weber's article was later republished in the first volume of his *Indische Streifen*, Berlin, 1868. Next came Dr Klatt, who in 1873 published in Berlin a Halle doctor's dissertation on a Canakya of 300 slokas, entitled *De trecentis Canakyae poetae indici sententis*. He added valuable bibliographical matter and a detailed introduction to his essay, which, as are nearly all others on the subject is now almost unobtainable in India. A few years after, in 1888, Bhobun Chaund Dutt, published in Calcutta the full text of this same Samgraha, under the title of *Bodhi Canakya*, with the text in Bengali type, a translation into Bengali and English and a preface. This author performed his work independently from that of Klatt and evidently without being aware of its existence or of that of any of his predecessors in Europe, including Bohtlingk. It is a great pity that this edition too, with its useful text and translation, is no longer obtainable, and I have not seen it cited in any of the works about Canakya subsequently published. This author in his preface speaks of a *Vrddha Canakya* in over 500 slokas which I think can scarcely be anything but a truncated version of the text which is now published in this volume, and also alludes to "some extracts passing under the name of

bay *Viddha Canakya*. It is rather curious that this laborious work does not make any mention of, or refer to, Monseur's book, which is inexplicable. In the meantime, in India, several publications appeared on the same subject, though none of them in the critical manner of the Continent. In India all that was published on *Canakya* served popular, not scholarly, purposes. From the earliest introduction of printing in India, Bengal has produced a great number of editions of a collection either identical or based on the 108 known as Haeborlin's collection, and referred to above. At present there are about ten various editions of it current in Calcutta, nearly all greatly modified by their editors. Only the edition by Paṇḍit Priyānātha Tarkaratna, of Burdwan, published in 1914, preserves the original text. All other editors, either to suit modern taste, or out of personal predilection, omit a great number of śloka and replace them by others, so that the transmission of the original collection, however popular in Bengal, has almost come to an end. All these editions have Bengali renderings attached to them and are printed in the Bengali character. As popular as these *Astottara-śatakam* are in Bengal is, in other parts of India, a *Viddha Canakya*, in two halves, and 17 chapters, containing about 310 śloka. It is most popular in Bombay and the Bombay presidency, and most, though not all, editions have been produced there. At the present time at least some twelve editions of this collection are current, and since about the year 1851 the work has been constantly reprinted in the original text with translations in the most various vernaculars, as Hindi,

Marathi Gujrathi Gurkha There must be scores of editions of it This is the text translated by Kressler into German and an English translation by K Raghunathya appeared in 1890 in Bombay In Calcutta Bhobun Chandra Dutt is already noted above published in 1888 the text and translation into Bengali and English of a *Bodhi Capakya* in three hundreds This is the only edition and complete translation of this collection I am aware of It is the same collection on which Klatt wrote his study

Again another collection which seems only to have been printed once and never translated completely, is a short *Vṛddha* and *Laghu Capakya* each in eight chapters together containing some 200 *śloka*s which number however varies in the several manuscripts known The *Laghu* portion is the one sent to Europe by Galanos and translated by him into Greek later modified and added to by Kephales and also rendered into Italian and French and lastly published by Teza in Sanskrit and translated again into Italian The whole collection was once printed in India in Agra in 1863

Then we find a number of publications in Madras either with the name of *Capakya* added or simply termed *Nitisāra* or *Nitisāstram* with Tamil Canarese Malayalam or Telugu translations but in nature real *Capakya Saṃgraha*s The few editions I find noted of these and of which I have not been able to obtain copies date mostly back some forty years ago In the Tanjore Palace library there is a group of some eight *Niti Mē*s some of them with the name of *Capakya*

one with the name of Vararuci which all seem to belong to this family. A great number of manuscripts of a kindred nature are furthermore to be found in public or private libraries all over the world, both in Europe and India, and it would be worth while to tabulate all these and to study their contents still more completely and systematically than has been already done.

Again we have a separate group of Uriya translations of certain *Caṇakya saṃgraha*s with the Sanskrit text and I believe they are mostly based on or identical with the Bengal *Astottaraśatam*.

Of the Burmese *Niti* collections there seem to be a great number of editions, both in Pali and in Burmese but I have not been able to collect full bibliographical details about them. Temple says of the *Lokaṇṭha* that it has been copied into hundreds of palm leaf manuscripts and that the Government published it (before 1878) in Burmese and Pali in an edition of 10 000 copies.

About 1881 A. D. A. Wijayasinha, published a *Nitisāstra* presumably in Colombo translated into English so that we may expect to find some *Caṇakya* literature also in Sinhalese.

Weber's *Astottaraśatam* was in both his manuscripts accompanied by a translation into Persian, so adding another to the long list of languages in which *Caṇakya Niti* has found expression, and, lastly, mention must be made of several Tibetan collections of *Caṇakya Niti* found in vol. 123 of the *Tanjur*, to which Schiefner had already drawn attention in the notes to the first edition of Bahtlingk's work, and of

which he has quoted several in its pages. Huth and Couder have again described these collections in their bibliographical works on the Tanjur, and in 1919 the Calcutta University published an edition of a *Prajñā Dāṇḍa* ascribed to Nāgārjuna, edited by Major Campbell forming part of these Tanjur treatises and constituting substantially a *Caṇḍakya saṃgraha* though fathered on Nāgārjuna. As a matter of fact I have been able to identify over a hundred of the 260 *śloka*s in that work with original Sanskrit *Caṇḍakya śloka*s whilst another 50 are half identifiable the rest not being traceable to a Sanskrit source as yet.

I may mention that I have found no trace of Chinese renderings of this literature in the Chinese *Stripitaka*.

Now we come to our present manuscript. A copy of it was already known in Europe and described by Kessler. It is the so-called Bhojaraja recension of the *Vṛddha Caṇḍakya* though it seems not clear why it should be called by that name. It belongs to the Bodleian collection in Oxford and is less complete than the text here published inasmuch as it contains 576 *śloka*s against the 660 of the present *Ms*. This text has never been published before and still less translated though a very great proportion of its contents was already known through other sources. Leumann sees in it an attempt to polish a more popular form of *Nīti* sayings into a work of high literature to convert pure *Nīti* into *kāvya*. That may be but the interest of this collection is greater from another point of view raising an interesting question of literary history. On a close examination of its contents and structure we find,

much to our surprise that this Canakya collection is in a way only an elaboration or modification of another Niti collection which under the name of Nitisāra occurs in the Garuḍa Purāṇa forming there adhyāyas 103 to 115. The Garuḍa Purāṇa Niti Sāra is shorter than Bhojaraṇas counting only 390 ślokas but a careful comparison shows that of these about 260 are identical in both collections and that not only the sequence of the ślokas in both works is the same but also their division in adhyāyas. Both works contain 8 chapters of which the last is about double the length of the others a characteristic they have in common with the Tibetan Canakya in the Tanjur which is as closely related to both works as these are mutually. Now it is most remarkable that the Nitisāra in the Garuḍa Purāṇa should be ascribed to the Vedic sage Saṅgha a name which approximates as closely as possible to that of the worldly Canakya. There can be no doubt that our present Canakya Śāstram and the Garuḍa Purāṇa Nitisāra are mutually dependent but the question remains which of the two collections has the priority. This is a matter of great interest. The whole problem hinges on the question whether the name Canakya has any right to be used in connection with the many Indian Niti Saṅgrahas. This may be doubted. A close study of all the available MSS and texts and a comparison of their introductory and concluding ślokas reveals a complete lack of unanimity in the ascription of the authorship and the terms in which that ascription is made. In the various collections one, two, three four, and even five introductory verses are made to say that Canakya is the real

author. The words used vary in almost every collection. We find *Caṣakyaṇa tu bhāṣitam*, *Caṣakyaṇa avayam proktam*, *Caṣakyaṇa yathoditam*, *Caṣakyaṇa prayujyate*, clearly indicating, in my opinion, that the attribution is in each case due to the compilers of the *saṃgrahas*, but not traditionally authentic. The Bombay *Vṛddha Caṣakya* has not even any mention of *Caṣakya* in its three introductory *ślokas*, and the only occurrence of the name there is in the title and the chapter colophons. Not only that, but in several collections these introductory *ślokas* are evidently tautological, and, indeed of the class which Weber in his collection characterises as a *Schreiberstück*, writer's learning. What to think, for instance, of the introduction to the Calcutta *Bodhi Caṣakya* where we find in four initial *ślokas* the repetition *valaṃ sampravalakyaṃ pravakyaṃ*? It is difficult to admit that an original poet or author would repeat himself in such a manner, but for a collator and syncrétist the feat would be quite possible. What is the greatest common factor in all the introductory *ślokas* is not more than the *ardha śloka* *nāṇasastroddhṛtam valaṃ rajanīṭisamuccayam* which is a statement which tallies perfectly with the character of all these *Nīṭi* collections, and is also quite compatible with the extraordinary variety of contents of all of them. This half *śloka* is, indeed, found in some of the introductory *ślokas* as the first half and in others as the second, and it seems that everything else to be found in the introductions is mere embroidery, but cannot claim authenticity. That the compilers of various collections take great liberty with their introductions and con-

cluding stanzas is clearly proven by the Gujarati and Marathi editions which begin with a specially composed śloka

Vṛddha Cāṇakya granthasya tikam kurvesho
dhruṃ sarva lokopakārīya bhāṣaya maharāṣṭraya and
bhāṣaya gujarastayā.

So, also Kaleo Krishen, who introduces the concluding śloka in his edition *yasya vijñānamātreṇa*, etc., with the words "the conclusion by the author." Author, here, can hardly mean Cāṇakya, but only the compiler of the collection.

This unintelligent syncretism is specially illustrated in our present text by the fact that in it, as in the *Garuda Purāṇa*, there are two separate beginnings to the work. Here there is an introduction in ślokas 1 to 5, and then, after some genuine Nīti sayings, we suddenly find in śloka 16 a second beginning *mūlaśāstram pravakṣyāmi*. The same happens in the *Garuda Purāṇa*, where after a few Nīti saying śloka 10 begins again; *nītisāram surendraya imasūce bṛhaspatiḥ*. This question might be easily elaborated but what has been said is sufficient for our present purpose. The practical conclusion I draw from all this is that there is no intrinsic reason to believe that the attribution of the various Nīti Saṃgrahas to Cāṇakya is due to any other authority than that of the compilers of the various collections, at least on the basis of the wording of initial and concluding ślokas of the existing works. If we left the question here it would be very simple, but the matter is more complicated. The existence of various collections of what may be called Cāṇakya Nīti, in various parts of India without

the name of Canakya attached, but simply called Nitisāra or Nitisāstram, the occurrence of a Nitisāra in the Garuda Purāṇa in connection with the name of Saunaka instead, the occurrence in the Tibetan Tanjur of four Niti Samgrahas one under the name of Canakya, another under that of Nāgārjuna, and still another under the name of Māsuraśa (and this one containing certain ślokaś which are contained in nearly all Canakya collections and nowhere else ascribed to another) and finally one under the name of Vararuci makes us think that the attribution to Canakya is of late origin and that the original Niti tradition is older than and independent from this name and that perhaps the attribution is due to some bad play of words rooted in the similarity of sound between Canakya and Saunaka. In his article on Demetrius Galanos in the *Transactions of the Third International Congress for the History of Religions* J. Gennadius in a footnote (p. 109) was already perplexed by the name and said 'This name is I believe, variously spelt Çaunakā, Canakya, Tchanakaya. Gennadius was perhaps not an Orientalist, but his perplexity might well be shared by anyone trying to account for the variations of spelling of the same name in Indian manuscripts. Monsear says about this (p. 70)

"Canakya (Haeberlin and Weber) and Canaka (Toza and Klatt) (with ऋ) are I think characteristic of texts from Bengal and Nepal

Canakya and Canaka of those from Rayputana (?)

Cinakya and Cinakhya (with ऋ) of those from the region of Bombay

I do not know what to think of the orthography
Cagayuka, Camuayaka and Caulayaka

My own opinion is this. I think that the term *Rajamiti* holds the key to the riddle. There is the Indian tradition, reported in *Daglas Dasakumara carita* that *Cankya*, namely *acarya Vishnugupta*, composed a *samuccaya* of 6000 *śloka*s on *Dandaniti*. I think that the word *Rajamiti* has been assimilated to this tradition. But I ask myself, if *Rajamiti* may not mean here something as little connected with kingship and government as the compound *Rajayoga*. If this be true, *rajaniti* would only mean excellent noble behaviour, not technically royal, but morally so. Losing sight of this metaphorical meaning, later generations may have sought a literal interpretation of it, and fathered the *manuśāstroddhṛtam rajaniti samuccayam* on a statesman reputed to be the author of a literal *Rajamiti* of another nature. This seems a simple and satisfactory hypothesis, but the question is unfortunately complicated by the existence of a very real and literally royal political *nitiśāstra* current under *Cankya's* name. I am not here referring to the *Kautilyam* or the *Cankya sūtra*s which, as far as I see, have nothing to do with the matter, but with a *Burmese Nitiśāstra* to which hitherto no attention has been called in this connection. I refer to the *Rajamiti* translated by Gray, and forming the third section in his work cited above. Here we find a true political *Rajamiti*, though not connected with the name of *Cankya*, of 136 *śloka*s nearly all of which can be traced back to the other Indian *Cankya Samgrahas* with this very singular difference, that every

where where in the Indian Nīti a saying is applied to human affairs in general, to a *nara*, the same śloka is here applied to the king only and the *nara* is changed into a *Rāja*. We all know the eight verses beginning *simhād ekaṁ*, in which the twenty qualities of certain animal are enumerated which the wise should imitate : *ya etān vimśati guṇān acariṣyati mānavah*. In the Burmese text (No 55) 'The wise king' who acts, etc. So again, the famous *Kaḥ kālāḥ* (*Vṛddha* Ch. 4-17, here 1-14) appears in the Burmese Nīti as an exhortation to wise kings (76-77). Whether this Burmese real *Rājānīti* is a late production, made to suit a tradition, or whether it is the last, and up till the present, only remnant of a codex which is the source of the attribution of the Indian Nīti Samgraha to Cāṇakya must be left undecided in this place. It seems very curious that only one collection of this type should have been preserved outside of Aryan India if it were the fountain-head and mother of the very numerous collections still existent and undiminishedly popular in India itself. But the matter is worth enquiry. Before leaving this part of the argument I may also express my opinion that of the two collections, the text we have now before us and the text of the *Garuda Purāṇa*, the latter seems decidedly more primitive and original. In *Bhojarāja's* text we find elaborations and repetitions of a highly artificial character, which are not observable in the *Purāṇa* text. Of the two, *Bhojarāja* seems to be the imitator not the originator.

We have now travelled over a great deal of ground, and yet there is still much to be said, but I

must forbear. My readers will grow impatient and the length of this foreword will be altogether out of proportion to that of the text which follows. The above is mainly meant to draw attention of the reader to the valuable work already done in connection with Cānakya ślohas, mainly outside India, and unhappily little known here, and often inaccessible. It is also meant to draw the attention of the readers to the manifold problems connected with the present text, with Cānakya texts in general, and further with the whole subject of Nīti. It is highly gratifying that the Editor of the present series has been so well rewarded for his enterprise that so soon after the first a second edition has become possible. May now the appearance of this second edition lead someone to give us a good, accurate and elegant translation of this jewel necklace of many gems. It would be worth while and the publication would certainly find its public. Cānakya Nīti, whether attributable to Cānakya or not, is still a delectable form of literature. I would hope that in this series also some of the other saṃgrahas could be published, for instance the 800 śloha Bodhi Cānakya, which has been out of print for many years, and the smaller so called Laghu and Vṛddha Cānakya (which I think are in reality only one work in two ardhams and form together the true Laghu Cānakya in contradistinction to the Vṛddha Cānakya of Bombay) of which the Editor of this series possesses an interesting MS copy. India's Nīti, I have already said so in the beginning, forms part of its treasures and of its beauties. But it is not made accessible enough. May the publication of the

present text lead to a renewed interest in it, and, if possible, inspire others to come forward to exploit the rich mines of Indian literary treasures and wisdom material. To take up and pursue the study of Niti for one, or of śatakam poetry for another, to mention only these two subjects cognate to our discussion, would surely be an activity welcomed by many and a worthy homage to the Goddess worshipped by all who love beauty and wisdom, the gentle Sarasvati, who has blessed this land so abundantly.

IMPERIAL LIBRARY,	}	JOHAN VAN MANEN.
CALCUTTA, 1921.		

Foreword to First Edition

The title of this work may lead one to suppose that it deals exclusively with royal polity and was composed by the famous minister of Chandragupta Maurya. The first supposition is true to this extent that the fourth and the fifth chapters touch on a few topics of polity, while the second is perhaps wholly baseless, although stray portions may claim to have some connection with the views and thoughts embodied in the *Chanakya Sutra*. The concluding *śloka* mentions this compilation as the "Chanakya ruby" offered by king Bhoja, the famous patron of learning of the eleventh century, which evidently hints that it was compiled, if not by himself, at least under his auspices. The reasons for associating it with the name of the great minister may be, (1) connection, as aforesaid, with the *Chanakya-Sutra*, and (2) desire to add weight to it by an indication of the connection in the title. The treatment of topics of polity in the fourth chapter is more dilated than in the fifth which principally details the groups of qualities meant to guide the king as standards by which to judge the fitness of the public officials and members of his household-staff for their respective posts. The officials mentioned are (1) military commander, (2) chamberlain, (3) scribe, (4) ambassador, (5) elephant-keeper, (6) physician, (7) preceptor, (8) priest, (9) astrologer, (10) councillor, and (11) superintendent of the harem. Incidentally, one or two verses offer advice as to inter

said two chapters, the use of the title *Rajaniti* may appear to be inappropriate, but its justification is perhaps to be sought in the fact that the remaining chapters containing maxims of prudence and virtue are meant for the *guidance of the King* though they may be profitably followed by all men in their dealings with others in the conduct of worldly affairs.

So far as I find, several couplets of this brochure (some with slight modifications) can be identified with those of other works, e.g.

Chakya Rajaniti sastra II 54 III 5, VII, 8, 26, VIII, 54, 62 VII, 20 VI 37.	} Mahabharata " Ramayana " Brihadaranyaka " Upanishad " Kautiliya
VII, 18 III, 6, 27, VI, 97, VII, 10, VIII, 49, 61 VI, 59	} Manu Bhagavadgita Kumarasambhava Nitivataka Maha Nataka
III, 65, IV, 23 II, 26 VI, 35, VIII, 145 IV, 12, 37, VII, 25, 68, 90 VIII, 53	} Pancatantra Hitopadesa
III, 15, 40 VII, 61, 69, 85, 86, VIII, 8, 19, 30, 35, 36, 43, 45, 50, 60, 73, 78 III, 70	} Bharnati " Lagha Chakya
V, 11, VII, 24, 74, 75, 78, 92, VIII, 12 VI 21	} Santi Satika Garuda Purana
VIII, 40 44, 48, 49, 50, 96.	

This identity of *slohas* does not always imply direct borrowing, one from the other, in view of the fact that earlier works or the floating mass of oral traditions may serve as common depositaries for the borrowing. The work itself acknowledges in its opening lines that it has drawn upon various *Sastras*, which supports the inference that it is a compilation. A more pointed reference has, however, been made, in a rather detached *sloka* (I, 16), to the *Sutras* of Chakakya, which, I think, is none other than that recently edited by Pandit R. Shama Sastri B. A. and published in the Mysore Oriental Series. On a comparison of the *Sutras* with this *Ramaniti*, the debt appears to lie more in the identity of sense of select *sutras* and verses of the *Ramaniti* than in an out-and-out versification of the *Sutras* with their words and expressions kept intact as far as possible, e. g.

<i>Chanakya Sutra</i>		<i>Chanakya Ramaniti Sastras</i>	
No		Chapter	<i>I sloka</i>
108		I	11
306		I	44
537		II	1&2
215 519		II	19
296		II	30
297		II	36
479		II	42
235		IV	13, 15
2		IV	16, 21
258		IV	17
257		IV	25
194, 105 & 535		IV	34
48		IV	38

Apart from the question of its borrowings from valued sources, or its affiliation to any particular work of note like the *Chanakya Sutra*, this manual has an importance of its own. If wise apophthegms clothed in a finished poetic garb have a power to attract, delight, and instruct our minds, it can well claim to be put by the side of such collections as the *Laqhu-Chanakya* and *Vridhha Chanakya*.

96, Amherst Street,
CALCUTTA, 1921

NARENDRA NATH LAW

चाणक्य-राजनीतिशास्त्रम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

एकदन्तं त्रिनयनं ज्वान्मानलसम-प्रभम् ।
गणाध्यक्षं गजमुखं प्रणमामि विनायकम् ॥ १ ॥
प्रणम्य शिरसा विष्णुं त्रैलोक्याधिपतिं प्रभुम् ।
नानायास्त्रोद्धृतं वक्ष्ये राजनीति-समुच्चयम् ॥ २ ॥
येन सम्यग्धीतेन प्रज्ञापिस्तरतो नृणाम् ।
सत्यग्रीवरतो नित्यं हिंसाक्रोध-विषर्जितः ॥ ३ ॥
पठित्वैव शुभं शास्त्रमिदं आस्यति तत्त्वतः ।
धर्माप्रदेशं व्याख्यातं कार्याकार्ये शुभाशुभे ॥ ४ ॥
तदहं सम्भवस्यामि यज्ज्ञात्वा पुरुषोऽचिरात् ।
समते विपुसाद्भीतिं न चार्थेण विवृष्यते ॥ ५ ॥
रहस्यमेदं पैशुन्यं परदोषानुकीर्तनम् ।
कलहं परनिन्दाञ्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥
श्रूयतां धर्मसर्वस्व श्रुत्वा चैवोपधारयेत् ।
आत्मनः प्रतिकूलानि न परेषां समाचरेत् ॥ ७ ॥
वर्जयेत् सुद्रुमं वादं अरिष्टस्य च दमनम् ।
विवादं सह मित्रेण प्रीतिञ्च सह शत्रुभिः ॥ ८ ॥
मूर्खशिष्योपदेशेन दुष्टस्त्री-भरणेन च ।
द्विपता सम्प्रयोगेण पण्डितोऽप्यवसीदति ॥ ९ ॥

कालेन रिपुणा सन्धि काले भित्तेषु विग्रहः ।
 कालं करणमाश्रित्य कालं क्षिपति पण्डितः ॥ १० ॥
 कालं सर्वदत्ते वीजं काले गमं प्रमुञ्चति ।
 कालोऽननयतं पुत्रं पुनः काशोऽपि सङ्हरत् ॥ ११ ॥
 कालाण्यरोहति विघ्नं पुनः काशं प्रवर्तते ।
 स्थूलसूक्ष्मगतिं कालो विविधं तस्य चोच्यते ॥ १२ ॥
 कालं पचति भूतानि कालं मदरते प्रजाः ।
 कालं स्वप्रेषुजायति कालोऽहिं दुरतिक्रमः ॥ १३ ॥
 कः कालं कानिश्चिदापि कोदेन कौन्त्ययाभ्यधी ।
 काबाहः काचः से गच्छिरिति चिन्त्य मुहुर्मुहुः ॥ १४ ॥
 अदाता पुनरप्यासी धनं सन्त्यज्य गच्छति ।
 दाताऽऽप्यं मन्ये सतोऽप्यर्थं न मुञ्चति ॥ १५ ॥
 मूलमूत्रं प्रवक्ष्यामि चाणक्येन प्रयोदितम् ।
 यस्य विज्ञानमात्रेण सर्वज्ञत्वं प्रपद्यते ॥ १६ ॥
 राजानां यज्ञभूमिषु ब्राह्मणो नटः नृत्तेश्वरः ।
 पद्मं तत्र गन्तव्यं भक्ष्यातकं नाशनम् ॥ १७ ॥
 अक्षयं सद्यः सङ्गच्छं पश्यते सद्यः सत्कथाः ।
 अमृतं सद्यः मिथत्वं कुर्यादसौ नावस्येदति ॥ १८ ॥
 पर्यादः परस्मै च परिग्रहः परस्मिन् ।
 परवैश्वानरं वाचं ननुर्वीर्यं कदाचन ॥ १९ ॥
 परोऽपि हितयान् बन्धुर्वन्धुरव्यहितः परः ।
 अहितोऽपि हितोऽपि हितोऽपि हितोऽपि हितः ॥ २० ॥
 नारी नश्यति कृपेण तपः कोपेन नश्यति ।
 सेव्यो दूरप्रदामेन शूद्राद्येन हि जीवतः ॥ २१ ॥

स वन्युर्योद्धितं बुद्ध्वा स पिता पुत्रपोषकः ।
 तन्निवृत्तं यत्नसद्भावः स देवो यत्नं निर्वृतिः ॥ २२ ॥
 सजीवति गुणो यस्य धर्मोऽयस्य सजीवति ।
 गुणधर्मैर्विहीनो यो जीवितं तस्य निष्फलम् ॥ २३ ॥
 जीवने यस्य जीवन्ति मित्राणीष्टाः सवाम्भवाः ।
 सफलं जीवितं तस्य आत्मायं को न जीवति ॥ २४ ॥
 अतिजीवति वित्तेन सुखं जीवति विद्यया ।
 किञ्चिज्जीवति शिष्येण ऋते कर्म न जीवति ॥ २५ ॥
 पिता च ऋणशान् गतुः साता गतु रयोद्धिनी ।
 भार्यारूपवती यतुः पुत्रः यतुरपण्डितः ॥ २६ ॥
 सा भार्या या प्रियहृति स पुत्रो यत्नं निर्वृति ।
 सभृत्यो यस्य वित्तज्ञ स्तुहीजं यत्नं परोद्धति ॥ २७ ॥
 सा भार्या यागृहे दद्या साभार्या या प्रियवदा ।
 सा भार्या या यतिप्राणा साभार्या या प्रजावती ॥ २८ ॥
 सा भार्या यागृहे दद्या साभार्या या प्रियवदा ।
 नित्यस्वाता सुगन्धाच्च नित्यश्च प्रियभाषिणी ॥ २९ ॥
 साध्वी सुशोक्तसन्मन्त्रा सुदृष्टाश्च गुणान्विता ।
 देवान्निगुहभक्तान्च सा भार्या भोगमोचदा ॥ ३० ॥
 भार्ताक्षं मुदिते दृष्टा भोषिती मलिना कथा ।
 मृते म्रियेत या पत्नी सास्त्रीज्ञेया यतिव्रता ॥ ३१ ॥
 भर्तुं भार्या यतीरस्य भार्याऽभोष्टमता सुप्रभम् ।
 भार्यामूलं प्रियस्य भार्याऽमेवेष्ट नश्यति ॥ ३२ ॥
 सदादृष्टास्तन्ताष्टा मिथ्याव्ययपरासुखी ।
 यस्योतादृष्टी भार्या देवेन्द्रोऽसौ नमानुषः ॥ ३३ ॥

भार्यायन्त क्रियायन्तः सततं गृहमेधिन्ः ।
 भार्यामूलं कुनं सखे तस्माद्भार्या परागतिः ॥ ३४ ॥
 देववाघ्रणभक्षाच्च तित्थ धर्मानुपहिनी ।
 यस्य भार्या मुदा नित्य देवेन्द्रोऽधीनमानुषः ॥ ३५ ॥
 सततं मङ्गलैर्युक्ता सततं धर्मवद्धता ।
 सततं ज्ञानयोगिनाच्च सततं दिग्भूषका ॥ ३६ ॥
 भर्तृभलाच्च सततं सर्वसौभाग्यवर्हिनी ।
 यस्य चैतादृशी भार्या देवेन्द्रोऽसी नमानुषः ॥ ३७ ॥
 यस्य भार्यायिरुपाची कश्मला कलहप्रिया ।
 उत्तरोत्तरदात्री च सा जरा न जरा जरा ॥ ३८ ॥
 यस्य भार्या सदा दुष्टा परदेशमभिगामिनी ।
 कुचेन्ना त्यक्तकला च सा जरा न जरा जरा ॥ ३९ ॥
 नान्नीतिरादिनी नित्यं क्षुत्पिपासा समन्विता ।
 भर्तृघ्नो निर्दया दोना सा जरति स्मरं दुष्टे ॥ ४० ॥
 भार्यान्तं स्वपतिं दृष्ट्वा भक्तयन्तो सदाऽखिलम् ।
 परित्यक्ता निजं पुत्रैर्बान्धवै स्वजनैस्तथा ॥ ४१ ॥
 घोरी स्वामी परीक्षी च योगिनी स्वाधिकारिणी ।
 पागुभटी चाङ्गदोषाच्च सादसाञ्चीति पङ्गुणा ॥ ४२ ॥
 अश्वदीनाच्च सर्वासा आलया कुत्सितप्रिया ।
 मचोरैर्युर्नगृह्णन्ति भुञ्जतेऽत्र तथाविधम् ॥ ४३ ॥
 या तु भार्या रुचिर्हता मिष्टान्न प्रियवादिनी ।
 अपसक्ता भर्तृभक्ता सा श्रीरित्युच्यते नृपेः ॥ ४४ ॥
 दुष्टा भार्या यठ मित्र भूत्वष्टोत्तरदायक
 स सर्वेषु गृहे वासो बलुरेव न सययः ॥ ४५ ॥

वष्टेरान्निव्रनीया वरसपि च गिम्वा काकजिह्वाकराणां,
न स्त्रीसेव्या-विदग्धैः परनरगमन भ्रान्तचित्ताविरक्ता ॥ ५४ ॥

यावेषु तैलं सुकृतं कृतघ्ने,
गीतं हुताये पतनं हिमागौ ।
उत्पद्यते दैववशात् कदाचित्,
वेगानुरागं सङ्गमं न स्यात् ॥ ५५ ॥

काकं पद्मवने धृतिं न लभते हंसस्य कृपोदके,
क्रोडां सिद्धं गुह्यान्तरे सुविपुले भीचक्षु भद्राक्षने ।
कुक्षौ सत्पुरुषं न ज्ञातुं भजत सा सेव्यते दुर्जनैः,
या यस्य प्रकृतिं विधातुं विद्विता सा तस्य किं वार्धते ॥ ५६ ॥

भुजङ्गमे वेष्मनि दृष्टनटे,
देहे विलिख्य विनिवृत्तरोगे ।
हस्ताद्गतं विद्विषि जामरुके,
ग्रन्थे प्रकीटान्तरिते धृतिं का ॥ ५७ ॥

सन्निव्रान्निव्रानात्क्रुद्धं कष्टसर्वेषु सर्पणात् ।
मकरालयपाताच्च कष्टं नृपतिं सेवनम् ॥ ५८ ॥
नागोभाति मदेन का जलवह्ने पूर्येन्दुना शर्वरी,
वाष्पीव्याकरणेन हसमिधुनैर्नद्यः सभा परिहृते ।
गीलेन प्रमदा ज्वेन तुरगो निव्यास्यैर्मन्दिरम्,
सम्पुत्रेण कुलं फलेर्वसुमती लोकावयं शम्भुना ॥ ५९ ॥
इति चाणक्य राजनीति शास्त्रे प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

त्यजेत् स्वास्तिनमत्युप मनुष्यान् कृपणव्यजेत् ।

कृपणादविशेषं सर्वथा परुषाचारम् ॥ ११ ॥

त्यज दुर्जनं ससगं भज साधुं समसगमम् ।

कुरु पुण्यमहीरात्रं चर नित्यमनामयम् ॥ १२ ॥

देयं त्यजेद्वृत्तिहोन च वृत्तिकं समाविशेत् ।

त्यजेत् कृपणभूपालं यत्र सामान्यतः स्यजेत् ॥ १३ ॥

पर्येषं किं कृपणं हस्तगतं तन

रूपेण किं गुणपराक्रमं बलिर्जनेन ।

निषण्णं किं व्यसनकालं पराश्रयेन,

ज्ञानं किं बहु मठाधिकं मन्दरेण ॥ १४ ॥

प्रद्वष्टृभ्यां महव सहाया सर्वे पदस्यस्य भवन्ति वर्याः ।

अर्थविज्ञानस्य पदच्युतस्य भवेद्वि काले सज्जनो हि ययुः ॥ १५ ॥

स्थानस्थितस्य पद्मस्य मिते घनितभास्करौ ।

स्थानच्युतस्य तस्यैव कुरु दाहकरावुभौ ॥ १६ ॥

आपत्काले महानथ दुर्भिक्षे यत्रुषद्वरे ।

राजदारे श्मशाने च यस्तिष्ठति स बान्धवः ॥ १७ ॥

आपत्तुं मितं जानीयाद् रणे शूर रश्च यच्चिन् ।

भार्याश्च विभवश्चापि दुर्भिक्षे मिथ्यातिथिम् ॥ १८ ॥

वृत्तं क्षीयफलं त्यजन्ति विद्वद्वा शुष्कसरं धारसा,

निद्रस्य पुण्यं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टं श्रियं मन्त्रिणः ।

पुण्यं पण्यपितं त्यजन्ति मनुष्या दण्डं वनान्तं युगा,

मर्त्यं कार्यवशाज्जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वक्त्रम् ॥ १९ ॥

तुल्यमर्थं प्रदानं कुटुम्बलिकार्थं च ।

नूत्रे कथानुवृत्त्या च वशीकृन्ति पण्डिताः ॥ २० ॥

उत्तमः प्रणिपतिन शूरो भेदेन मुच्यते ।

नीचः स्वल्पदानेन समस्तुल्यपराक्रमैः ॥ २१ ॥

यस्य यस्य हि यो भाव इत्यतस्तस्य विभाव्यताम् ।

अनुप्रविश्य सिधार्थी तन्तुमात्मवशं नयेत् ॥ २२ ॥

प्रस्ताव सद्वशं वाक्यं स्वभाव सद्वशं मनः ।

आत्मशक्ति-भ्रमं कोपं यो जानाति स पण्डितः ॥ २३ ॥

नखिनाञ्च नदीनाञ्च शृङ्गिणां शस्त्रिणा द्विषाम् ।

विश्रामोन्नेय कर्त्तव्यः स्त्रीषु राजकुलेषु च ॥ २४ ॥

पर्यन्ताय मनस्तापं मृदु-दुग्धरितानिच ।

मानसैवापमानञ्च प्रतिमानं न प्रकाशयेत् ॥ २५ ॥

कस्य दीपः कुलेनास्ति व्याधिना को न पीडितः ।

को न वा व्यसनं प्रातः कस्य श्रीर्निदरा भवेत् ॥ २६ ॥

यस्मिन् कर्मणि सिद्धेऽपि लभ्यते न फलोदयः ।

असिद्धे तु महदुच्छ तदुधः कथमाचरेत् ॥ २७ ॥

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो भुवि नरः कस्यापदीऽस्त गताः,

स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं वत मनः को नाम रात्रां प्रियः ।

कः कालस्य सुखात्तरं न च गतः कोऽर्थी बतौ गौरवम्,

को वा दुर्लभं वागुरा-निपतिनः सिद्धेन जातः पुमान् ॥ २८ ॥

यस्मिन् देशे न सम्पन्नं न मौलिर्न च आन्यथाः ।

न च विद्यागमोऽप्यस्ति तत्र वाचं न कारवेत् ॥ २९ ॥

धनस्य यस्यास्ति न राजतोषा न घोरतोषापि भयं कदाचित् ।

विद्यास्यभन्तर्द्वन्मन्त्रैवेत्तदन्यद्वनं नश्यति सर्वमेव ॥ ३० ॥

यदर्जितं प्राणहरैः पश्चिन्मैर्मृतस्य तत्तन्मिभजतिरिक्मिनः ।

कतञ्च यदुक्कृतमर्थविषया तदेव दैवीपहतस्य यौतुकम् ॥ ३१ ॥

सहितं द्रुतं नोपयुज्यते,

याचितं गुणयते न दीयते ।

तत् कदर्थं परिगतं धनम्,

चीरं पायिव गृहेषु भुज्यते ॥ ३२ ॥

सहितं निहितं भूमौ परागृष्टं मुहुर्मुहुः ।

पाषाणैश्च कदर्थं धनं दुःखाय केवलम् ॥ ३३ ॥

न कदापि वा परलोकं सिद्धये न कीर्तये नापि मुख्योपभुज्यते ।

तथा मनस्तापं भुवैव किं श्रिया दुर्भार्यैश्च संपदार्थैश्च ॥ ३४ ॥

मार्तदं शक्तिं पितृव द्दिते निर्मुक्तं,

कान्तं चामिरमयत्पनीयं दुःखम् ।

कीर्त्तिश्च दितुं विततोति ददाति लक्ष्मीम्,

किं किं न साधयति कृत्यल्लेव विद्या ॥ ३५ ॥

विद्यानाम नरक्षरूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनम्

विद्या भोगकरी यथा शुभकरी विद्याशुक्ला मुख ।

विद्या बन्धुजनो विदेशगमने विद्याश्चैव सख्यतम्,

विद्या राजसु पुज्यते बहुधनो विद्याविज्ञो न पशु ॥ ३६ ॥

अहेतिवगणाद्भोती मिटाचाञ्च विद्यादिव

शास्त्रभीष्म इव स्त्रीभ्यश्च विद्यामधिमच्छति ॥ ३७ ॥

इत्युवाच न मोक्षं किमपि यं पुण्याति सर्वकामा,

द्वार्यं च प्रतिपाद्यमानं मनश्च विद्या परा गच्छति ।

कश्चाग्रेवपि न प्रयाति निधनं विद्यास्त्वमन्तर्धनम्,

येषां तान् प्रतिमानं मुक्तं नृपा कल्ले सङ्गच्छन्ते ॥ ३८ ॥

किन्तथा सुसह्यापि श्रिया देशान्तरस्थया ।

रिपवो यानि न पश्यन्ति सुहृद्विपानि न भुज्यन्ते ॥ ३९ ॥

दीना विषसना वधाः कपालाङ्कित-पाणयः ।

दर्शयन्तीह लोकानामदातुः फलमीदृशम् ॥ ४० ॥

दानं भोगी नाशस्तिस्त्रीयतयो भवन्ति वित्तस्य ।

यो न ददाति न भुङ्क्ते तस्य तृतीया गतिर्नामः ॥ ४१ ॥

नयस्य नार्थस्य समस्तभावाः स्रान्तौघभावेन बलाधिकत्वात् ।

तोयस्य दोषस्य निपातयन्ति तयो हि कुलानि कुलानि नार्थः ॥ ४२ ॥

न हस्तिरस्ति मिष्टानामिष्टानां प्रियवादिनाम् ।

सुतानाञ्च सुखानाञ्च जीवितस्य घनस्य च ॥ ४३ ॥

गान्धर्वे गन्धर्वास्तुतं ताम्बूलं भारती कथा ।

इहा भाष्यो प्रियं मित्रं अपूर्वाणि दिने दिने ॥ ४४ ॥

द्वयेव राज्ञा धनसञ्चयेन न सागरो भूमिः जलामयेन ।

न पण्डितः साधु-सुभाषितेन द्वयेव चक्षुः प्रियदर्शनेन ॥ ४५ ॥

स्वकर्तृ धर्मोऽजित जीविकानाम्,

स्वेषेव दारेषु हदारतानाम् ।

जितेन्द्रियाणां जतिवि-प्रियाचाम्,

शृङ्गेऽपि मोचः पुरुषोत्तमानाम् ॥ ४६ ॥

मनीःशुक्लाः प्रमदा रूपवन्तः स्वजडुताः ।

वाचः प्रासादपृष्ठेषु भवन्ति शम्भकर्मणाम् ॥ ४७ ॥

निपानमिव मण्डूकाः सरः पूर्वमिवाण्डजाः ।

शम्भकर्मणां मारयन्ति सहायाश्च घनानि च ॥ ४८ ॥

यनेरर्थः यनेः घन्याः यनेः धर्मतमारीहेव ।

यनेर्विद्या च धर्मश्च व्यायामश्च यनेः यनेः ॥ ४९ ॥

खाद्यन्नं विधिवद्दानं शास्त्रतं सत्यमापयन् ।

याचते प्रमुखा पिबेद्द्वयं पित्तञ्च शास्त्रतम् ॥ ५० ॥

न भोजने विनश्यीक्षात् न च स्वात् स्त्रीषु सेवकः ।

सुदूरमपि विद्वार्धी वजेद्वरुह-वेगवत् ॥ ५१ ॥

ये बालभावे न पठन्ति विद्या, ये यौवनस्था अधना अधीराः ।

ते शोचनीया इह जीवलोके, मनुष्यरूपेण मृगाद्यरन्ति ॥ ५२ ॥

येषां न विद्या न तपो न दान, ज्ञान न मौल न गुणो न धर्मैः ।

ते मर्त्यलोके भुवि भारभूता, मनुष्यरूपेण मृगाद्यरन्ति ॥ ५३ ॥

तर्कोऽप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्नाः,

नाऽसौ मुनिर्यस्य मतं न भिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायाम्,

महाजनो येन गतः स पन्था ॥ ५४ ॥

पाकारैरिद्वितैर्गत्या चेष्टया भाषणेन च ।

नेत्रवक्त्रं विकाराभ्यां प्रायतेऽन्तर्गतं नृणाम् ॥ ५५ ॥

उदीरितार्थं पशुनापि बुध्यते, इवाद्य नागाद्य पश्यन्ति शीदिताः ।

अनुक्तमप्युच्यते पण्डितो जन, परेक्षितं ज्ञानं फलादिबुद्धयः ॥ ५६ ॥

केचिद्वयेन विभज्यन्ति विनीत-भावम्,

अख्येजनः विभज्यन्तेऽसकृत् प्रववा ।

केचिद्य साधुजनं ससदि कीर्त्ति-लोभात्,

सद्भाववान् जगति कोऽपि न साधुरस्ति ॥ ५७ ॥

केचित् स्वभाव-गुणिनोऽत्र यथाकपित्वाः,

पार्श्वीकु-पाकं सदृशं भुवि सन्ति वान्ये ।

इष्टा अधावफलं तुल्यं जडा स्तवान्ये.

तेन त्रिधैव भुवनं त्रितयेपि सत्त्वाः ॥ ५८ ॥

इति चाणक्य राजनीति शास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

तृतीयोऽध्यायः ।

~

योध्रुवाणि परित्यज्य क्षुध्रुवाणि च सेवते ।

ध्रुवाणि तस्य नश्यन्ति क्षुध्रुव नष्टमेव हि ॥ १ ॥

प्रागतस्य क्षीणस्य जनस्य पिद्या,

यस्त यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न तुष्टिं मुत्वा दयते परेषाम्,

अन्धस्य दारा इव दर्शनीया ॥ २ ॥

अग्निहोत्र फला वेदाः शीतवृत्ति फलं कृतम् ।

इति पुत्रफला दारा दानवृत्ति फलं धनम् ॥ ३ ॥

पालयेत् कुलजा प्राप्ता विरूपामपि कान्यकाम् ।

सुकृपाच्च विरूपाच्च विवाहे सदृशी बभू ॥ ४ ॥

ययोरेव सर्म वित्तं ययोरेव समं कुलम् ।

तयोर्विवाहो मैत्री च न तु पुष्ट विपुष्टयो ॥ ५ ॥

हविर्देव कुलादृषाञ्च बालादपि भूभावितम् ।

अमीध्यात्काञ्चन शास्त्रं क्षीरद्व दुष्कुलादपि ॥ ६ ॥

विषादम्यस्तुत शास्त्रं पद्मादपि सरोरुहम् ।

परिभ्योऽप्युत्तमा विद्या क्षीरव्रमकुलादपि ॥ ७ ॥

सर्वस्युपि गौर्बन्ध्यायाश्चीवर्द्धयितं स्तन ।

पयोऽपि चर्ममं सोमं पुत्रं धूतं स्वदेहजं ॥ ८ ॥

सत्कुले योजयेत्कन्यां मित्तं धर्म्येण योजयेत् ।

असने योजयेत्पूतं पुत्रं विद्याच्च योजयेत् ॥ ९ ॥

स्थानेष्वेव नियोज्यानि श्रुत्यायामरणानि च ।

न हि पूज्यामपि शास्त्रे पाटाटो यजिष्यन्ते ॥ १० ॥

कुसुमस्तवकस्येव हयोवृत्तिर्मनस्त्रिणः ।

मूर्ध्नि वा सर्वलोकस्य शीर्यते वन एव वा ॥ ११ ॥

चूडामणैः समुद्रोन्मै-घट्टनात् खण्डनं वरम् ।

पथवा पृथिवी-पाल-मूर्ध्नि पादावसारणम् ॥ १२ ॥

वाजि वारण लोहानां काष्ठ पाषाण वासमाम् ।

नारी पुरुष तीयानां भन्तरं मण्डदन्तरम् ॥ १३ ॥

न सदस्याः कथाधार्तं न सिद्धोघनमर्जितम् ।

परे रहसि-निर्दिष्टं न सङ्गतो मनस्त्रिणः ॥ १४ ॥

सक्तदुष्टन्तु यो मिथं पुनः सन्धातुमिच्छति ।

स सत्त्वमुपगच्छति ममंसन्तरी यथा ॥ १५ ॥

उपकार-गृहीतेन गतुषा गतुसुभेत् ।

पादलम्ब करसेन कण्ठकेनैव कण्ठकम् ॥ १६ ॥

उपकार गर्तनैव दुर्जनः केन गृह्यते ।

साधुः सम्मानमात्रेण भवरयेवात्म-विक्रयी ॥ १७ ॥

प्रपकारिषु मा धार्य वित्तप्रसन्न मद्भामते ।।

स्वयमेव हि नश्यन्ति कूलजाता इव दुःसाः ॥ १८ ॥

मनयोऽप्यर्थरूपेण तथार्योऽनर्थरूपभाक् ।

उत्पद्यते विनाशाय तस्मादुल्लंघनीययेत् ॥ १९ ॥

कार्यमालोचितापार्थं मतिमद्भिर्विचेष्टितम् ।

न केवलं हि सम्पत्तौ विपत्तावपि शोभते ॥ २० ॥

विविधं स्वात्मनैवादीं प्रयाजं सहधौमता ।

कार्यं कुर्याद्यं सिद्धयेनत्रवाच्यो विधिर्मवेत् ॥ २१ ॥

धन धान्य प्रयोगेषु विद्या संग्रहणेषु च ।

आहार व्यवहारेषु त्वत्तलज्जं सदा भवेत् ॥ २२ ॥

दैवज्ञः श्रोत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ।
 पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र वासं न कारयेत् ॥ २३ ॥
 लोकयात्रा भयं लज्जा दाक्षिण्यं धर्मशीलता ।
 तत्रदेशे न वस्तव्यं यत्र नास्ति चतुष्टयम् ॥ २४ ॥
 ऋणप्रदाता वैद्यस्तु श्रोत्रियः सज्जना मदी ।
 राजा यत्र न विद्यन्ते न कुर्यात्तत्र संस्थितिम् ॥ २५ ॥
 सुखार्थी च स्वजेहिदा विद्यार्थी च त्वजेत् सुखम् ।
 न विद्या सुखयोः सन्निस्तेजस्तिमिरयोरिव ॥ २६ ॥
 भूतानां प्राणिनः श्रेष्ठाः प्राणिना बुद्धिजीविनः ।
 बुद्धिमद्गु नराः श्रेष्ठा नरेषु वाङ्मणाः श्रूताः ॥ २७ ॥
 ग्राह्येषु च विद्वांसो विद्वत्सु सततबुधयः ।
 कृतबुद्धिषु कर्त्तारः कर्त्तृषु ब्रह्मवेदिनः ॥ २८ ॥
 क्षायामन्यस्य क्षयन्ति तिष्ठन्ति स्वयमात्मने ।
 फलन्ति च परस्मार्थं सत्यवस्था इव हुमाः ॥ २९ ॥
 दुर्जनैः सह सङ्गेन सज्जनैः विनश्यति ।
 ललं प्रसन्नमप्याशु पङ्कः कर्द्दमतां भवेत् ॥ ३० ॥
 प्रियवदेऽपि विश्वासे नकार्यो दुर्जने कचित् ।
 धत्तेऽमृतं स जिज्ञासे हृदि क्षालाहर्षं विषम् ॥ ३१ ॥
 दुर्जनस्य सुखे प्रीतिर्वाचि चन्दनशीतता ।
 हृदये तस्य दुर्भुद्धिः कुलिशादपि कर्कशा ॥ ३२ ॥
 अप्रगल्भाः पदन्यासे जननी रागहेतवः ।
 सन्त्येते बहुलालापाः कषयो बालका इव ॥ ३३ ॥
 सफलं सपचत्वमार्जव्यं शुचसङ्गतिम् ।
 दर्शयन्तः प्रविशन्तः खला घ्नन्ति शरा इव ॥ ३४ ॥

घानेन नीचोत्तम मध्यमेन,

यो येन जानाति स त्वेन विद्वान् ॥ ४३ ॥

मधुघटं शतसिञ्चेत् स्वादुता नास्ति निम्बे,

हतपलं शतं होमैः शीतलत्वं न वञ्चेः ।

हलं शतं परिक्रष्टेऽप्यूपरेनास्ति शक्यम् ;

त्यजति न नीचभावं दुर्व्यनः सेवितोऽपि ॥ ४४ ॥

अशुरपि मणिः प्राणतान्त्रिकमो विषमच्छणात् ।

यिशुरपि कथ्यन् सिंही क्षुण्डः समाह्वयति गजान् ॥ ४५ ॥

तनुरपि तरुस्तन्मोहूतो दहत्यनलो वनम् ।

प्रकृतिर्महता जालव्यया न मूर्तिर्मपेक्षते ॥ ४६ ॥

वरं नरः सत्युदपायमानितो-

न नीचसंज्ञाम शताभिपूजितः ।

वराखपादाभिहतोऽपि शोभते,

न गर्हभस्योपरि भूयिताकृतिः ॥ ४७ ॥

दुःखीलोऽपि विजः पूज्यो न तु शूद्रोजितेन्द्रियः ।

क. परित्यज्य गान्दुष्टा दुष्टाच्छीलवर्ती खरीम् ॥ ४८ ॥

यिशुरपि निपतति सिंहीमदमलिनं कपोलं भित्तिगजेषु ।

प्रकृतिरेव सत्त्वदता नवय स्तेजसो हेतुः ॥ ४९ ॥

निर्गुणेष्वपि सत्त्वेषु दया कुर्वन्ति साधवः ।

न हि सहरते ज्योत्स्ना चन्द्रयष्टासवेश्मनः ॥ ५० ॥

कस्यादिमात् क्षपयति तमः सप्तधृतिः प्रजानाम्,

कायाहेतोः पथि विटपिनामप्लविः केनबद्धः ।

अभ्यर्थ्यन्ते नवजलमुद्यः केनवा हटि हेतोः,

आत्मेवेति परहितविधौ साधवी बद्धकाङ्क्षाः ॥ ५१ ॥

खण्डितं कुट्टितं मिष्टं पुनश्चापि द्रवीकृतम् ।

तथा न नवर्णं स्वादुं गोचजे विकृतिः कुतः ? ॥ ५२ ॥

घनचित्ते विधिकर्मैश्च युज्यते,

गढधिया प्रभुना सगुणो जनः ।

भवति नान्यगुणापचयस्ततः ,

पदगतस्य किरीट सचेरिव ॥ ५३ ॥

कनकभूषण सपद्मचोचित

यदिमणि त्रिगुणौ प्रतिबध्यते ।

न स विरोति न चापि विशोभते,

भवति योजयितुर्वचनोद्यता ॥ ५४ ॥

आकीर्तितोऽपि कुलजो न यदत्यवाच्यम्,

निष्पीडितो मधुरमेव वनेत् किलेषु ।

नीचो जनो गुणशतैरपि सेव्यमानः ,

शान्तेषु यददति तत् कलहेषु वाच्यम् ॥ ५५ ॥

यत् श्रुत्वेव वदन्त्यन्तं घन्तं सन्तापमन्ततिम् ।

हेतुयैव हृदन्त्यन्तदसन्तः कर्मकुर्वते ॥ ५६ ॥

क्रुद्धो गुरुर्वदति यानि यदानि शिष्ये,

दावाग्निदाह मृदूणानि भवन्ति तानि ।

तान्येव तत्परिचयेन सुशिक्षितानि,

यथाह्वयन्ति कमन्ताकारं ग्रीतलानि ॥ ५७ ॥

हमस्यपरिक्षिप्येषूपूषरे नास्ति शस्त्रम्,

प्रतिनि परिचयाह्ने नास्ति सम्प्रातिभोगः ।

मधुररसममेतं स्वादुता नास्ति निम्बे,

न मधुष्वदिरहिण्यो जातय सन्ति कापित् ॥ ५८ ॥

गुणवन्तोऽपि क्षीदन्ति न गुणप्राप्तको यदि ।

सगुणः पूर्णकुम्भो हि यथा कूपे निमज्जति ॥ ५८ ॥

यदि भवति विह्वलः प्रच्युतो वा स्वदेशात्,

न हि खलजन सेवामर्थयत्युत्तमात्मा ।

न तु लणसुपभुङ्क्ते सः चुधार्योऽपि सिंहः,

पिबति रुधिरमुष्णं प्रायशः कुञ्जराणाम् ॥ ५९ ॥

दुर्जनपदन-विनिर्गतवचनभुजङ्गेन सञ्जनो दष्टः ।

तद्विपहरणनिमित्तं प्राज्ञः चान्योपधं पिबति ॥ ६० ॥

कपिकुलनखमुष्णमण्डिततटतलफलभोजनं वरम् ।

न पुनर्धनमदगर्वितमुखभङ्गकदर्विता वृत्तिः ॥ ६१ ॥

वरमरणं सखितः पुलिन-स्यनी,

तण्डले फलमून-जलाग्निः ।

स्थितिरनर्गलबन्धन-वाससो-

न तु मदान्धनराधन-सङ्गमः ॥ ६२ ॥

छतलवपतेलतण्डुलशक्निधन-चिन्तया दीनम् ।

विपुलमतेरपि पृथो नश्यति धीर्मेन्दुविभवत्वात् ॥ ६३ ॥

गङ्गातरङ्गजलशोकरशीतमानि,

विद्याधराध्युषितचारुशीघ्रातलानि ।

स्थानानि किं हिमयतः प्रणयद्वतानि,

येनापसानपरिणहरता मनुष्याः ॥ ६४ ॥

आद्यं क्षीमति भण्यते व्रतरुक्षी दम्भा शूची कैतवम,

शूरे निर्घृणता कटनी विमतिता दैव्यं प्रियालापिनि ।

तेजस्विन्यवलिप्तता सुखरता वक्तव्यवृत्तिस्थिरे,

सः को नाम गुणोऽनियं गुणवता यो दुर्जनैर्नोचितः ॥ ६५ ॥

शशीवारयितुं जलेन द्रुतमुक्त्वा हस्तेन वर्षातपो,
 नागेन्द्रो निशिनादुद्योगं समदोदण्डेन योगवर्धनौ ।
 व्याधिभयजस्रसहस्रं विविधैर्मन्त्रप्रयोगैर्विषम,
 सवस्त्राधपधमस्त्रिंशत्तु विहितं मूर्खस्य नास्त्वयौपधम ॥ ६० ॥
 पाण्डित्यस्य विभूषणं मधुरता शौर्यस्य शक्तिरयम्,
 धानस्यापयम् शूलस्य दिनयो विजयः पात्रेऽर्पणम् ।
 एकोऽधस्तपस्य चमो प्रभवता धर्मस्य निर्वाहता,
 सर्वेषां तु विश्वरभावचरितं शीलं परं भूषणम् ॥ ६१ ॥
 येतावन्मलयोपकण्ठनिलयास्त्रिंशन्धनं चन्दनम्,
 तीरोपान्तनिवासिनां जलनिधे रत्नानि पादाश्रयम् ।
 जाम्बौरेषु निवासिनामपि दृष्ट्वा नाद्यादरं कुटुम्बे,
 दूरस्थस्य महाशयता परिभवः सवासतो जायते ॥ ६२ ॥
 दुर्जनं तु हितमनसा पुनः सुजनेषु नास्ति विमोक्षः ।
 यत्नं पायसदग्धौ दध्वापि फुत्कृत्य भक्षयते ॥ ६३ ॥
 पीतो दुस्तरवारिराश्रितरथे दोषोऽन्धकारागमे,
 निर्वातं व्यजनं मदान्धकरिणं शान्त्यै शिरस्यदुग्धम् ।
 इत्थं तद्विषं नास्ति यस्य विधिना नीपायस्यष्टिं कृता,
 कष्टं दुर्जनं विजयति हस्ते धातापि भग्नोद्यमः ॥ ६४ ॥
 सधृत्तोऽप्येवमाया सरसफलभरो रत्नकान्त्युज्ज्वलश्रीः
 कान्तानामासिंश्चर्त्ताप्यतिगम्यमधुराध्मादुविशत्सदोऽपि ।
 द्रव्यतर्भिसंभितानवतिपुत्ररक्षो दाडिमं कोपगर्भान्,
 तत्रास्त्रास्त्रान्तिं केवाकृतकफलमुखचन्द्रसां कर्कशेषु ॥ ६५ ॥
 रज्ज्वोरप्युपरिध्वमन्ति कतिविचित्राभिधोतकमा,
 तर्कव्याकरणागमादिनिविडाभ्यासं कियत्कोपयन्तम् ।

यद्गाढो विनयो यश्चोदमलं यद्भीतराग मन ,
 यत्सौजन्यमखण्डित सच्चि गुणस्तेनैव विद्वान् जन ॥ ७४ ॥
 इति चाणक्य राजनीति शास्त्रे द्वितीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

— * —

चतुर्थोऽध्यायः ।

—

पाथिवस्येव वक्ष्यामि भृत्यानाञ्चैव सङ्घम् ।
 यथाभिप्री महीपाल सम्यग्भूतान् प्रपालयेत् ।
 पुष्पं पुष्पं विविन्द्येत मूलच्छेदं मकारयेत् ।
 मालाक्षार इवाराभि न यथाङ्गार कारक ॥ १ ॥
 दुग्धा हि भुज्यते घोरं ना विक्रीय न भुज्यते ।
 तद्वद् दुग्धप्रयोगेन भोग्यं राष्ट्रं महीभुजा ॥ २ ॥
 लज्जं न घोरविच्छेदात् पयोधेनोरवाप्यत ॥ ३ ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नं महीं योगेन पालयेत् ।
 पालकस्य यमो लोके बलमभ्युय वर्धते ॥ ४ ॥
 लिङ्गपूजनधर्मात्मा गोत्राग्र्यद्विने रतः ।
 प्रजापालयितुं शक्तः स राजा यो जितेन्द्रियः ॥ ५ ॥
 राजाकुर्वति धर्मैष धनसञ्चयमेकतः ।
 अन्यतस्तोन सततं वर्धयेदुत्तमान् दित्रान् ॥ ६ ॥
 अकारमश्वो विमाणा यस्य राष्ट्रे प्रवर्त्तते ।
 स राजा हि सर्वदुःखो योगी व्याधिभिश्च न पोष्यते ॥ ७ ॥
 यमनार्थं प्रकुर्वन्ति सुनयोऽप्यवस्यहम् ।
 किं न कुर्वन्ति मूपास्तं येषां क्रोमवशां प्रजा ॥ ८ ॥

सखी विरोधे दाने च यशः स्वात्म-सुखोदये ।
 अपि मोक्षपरिपासावर्जो यन्मुर्महोभुजः ॥ १० ॥
 न मनुष्यगणं कश्चिद् दृढत्वमतिवर्त्तते ।
 परोमभावादन्वयं सप्तकल्याहि रोगिणः ॥ ११ ॥
 यस्यार्थास्तस्मिन्नाणि यस्यार्थास्तस्य बान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि पण्डितः ॥ १२ ॥
 धनं जातिर्धनं रूपं धनं विद्या धनं यशः ।
 किं धनेन विहोनाना याव्यानिर्जीवितैर्गुणैः ॥ १३ ॥
 पथेन हि विहोनेन्यं पुरुषस्याल्पमेव सः ।
 विच्छिद्यन्ते क्षियाः सर्वां शीघ्रे कुसुरितो यथा ॥ १४ ॥
 रूपं वयैर्बलं श्रुत्यैव तम मानमर्थिभिः ।
 मन्त्राकुलं विवाहैश्च कुलं क्रीणाति वित्तवान् ॥ १५ ॥
 वित्तायत्ताः सदा धनं विस्त कामनिवन्धनम् ।
 वित्तायत्तानि वित्तानि वित्तं जीवितं वर्धनम् ॥ १६ ॥
 धनं रूपमवैकल्यं धनं कुलं सुमङ्गलम् ।
 धनं यौवनमम्रान् धनमायुर्निरामयम् ॥ १७ ॥
 गुणं धनेन लभ्यन्ते न धनं लभ्यते गुणे ।
 धनो गुणवतां चिन्तो न गुणो धनिना क्वचित् ॥ १८ ॥
 धनिनो जातिर्दानस्य पितृसन्तुत्तमस्तथा ।
 पयोमयस्य खड्गस्य स्वर्णं कोपाद्द्विर्विधा ॥ १९ ॥
 सः प्रसिद्धो विदुषो विदुषः ,
 गूरुः श्रुतिप्रः कवयः कुलीनाः ।
 विसीक्यन्तः सधनस्य वक्त्रम्,
 जयेति जीवति सदा वर्धन्ति ॥ २० ॥

धनादिधैर्मं क्रियते धनेन,
 धनेन धन्या धनिनो भवन्ति ।
 धन विना कामकथेव नास्ति,
 दिव्यमूल धनमेव नान्यत् ॥ २१ ॥

सख्येऽपि दरिद्राणां विचक्रुः कचकर्मणम् ।
 धनिना परलोकेऽपि प्रेक्ष्य स्निग्धलनाभुव ॥ २२ ॥

एको हि दोषो गुणसन्निपाते,
 निमज्जतीन्दो किरणेष्विवाह ।
 कनापि नून कविना न दृष्टम्
 दारिद्र्यैर्गुणरागिनायि ॥ २३ ॥

कुत आरब्धं घटते विघट्य सापि गच्छति ।
 गतिर्न गच्छते भ्रातृ धनस्य च धनस्य च ॥ २४ ॥
 धनिनं सुखिनो नित्यं निर्दया दुःखभाजना ।
 धनिना निर्दनानाञ्च विभागं सुखदुःखयो ॥ २५ ॥
 इदं सत्यमिदं नष्टमिदं सत्यं मनोरथम् ।
 इदं चिन्तयतामेव जीर्णसायुः शरीरिणाम् ॥ २६ ॥

त्यजन्ति मित्राणि धनेर्विहीनम्,
 पुत्राय दाराय सुहृज्जनाय ।
 तमर्थवन्तं पुनराश्रयन्त
 ऽप्ययौ हि लोके पुरुषस्य वन्तु ॥ २७ ॥
 यत्रोदकं तत्र चरन्ति जसा,
 तदेव शुष्कं परिवर्ज्यन्ति ।
 प्राप्ते जले तत्पुनराश्रयन्ति,
 न च हस्तिनेन जलनं भाव्यम् ॥ २८ ॥

घण्टालय दरिद्रश्च हावेनो तुलया धृती ।

एकः स्वयम्भुभिः स्तूय्य सौरेव व्यज्यतेऽप्यतः ॥ १८ ॥

एतदर्थे हि सीमिते । राज्यमिच्छन्ति मूमजः ।

यदेषा सर्वकार्येषु वाचा न प्रतिव्रज्यते ॥ १९ ॥

यच्छावप्युपैषन्ते किञ्चित्तन्नास्ति कारणम् ।

समूह्य कार्पं कपित सुपायोऽर्थो न मूढता ॥ २० ॥

मनस्तापं न कुर्यात् विपदं प्राप्य पार्थिवः ।

पाप्मनयोदयं संस्रवस्याद्दुःखी सुखी न या ॥ २१ ॥

धोराः कष्टमपि प्राप्य न भवन्ति विषादिनः ।

प्रविश्य वदनं राज्ञोः कियोदेति पुनः शमी ॥ २२ ॥

गोपयेत् स्वानि रभ्याणि पररभ्याणि चिन्तयेत् ।

तुल्योदेन निवर्त्तते राज्यमिच्छन्तुः सिरम् ॥ २३ ॥

सह्यैच्छास्त्रमर्थादा ऋतुवादेन यो नरः ।

स नश्यति पुनः क्षिप्रमिहभोजे परत्र च ॥ २४ ॥

अक्षेपु गृगयायाश्च स्त्रीषु पाने हयाटने ।

निद्रायाश्च निवर्त्तते क्षिप्रं नश्यति भूपतिः ॥ २५ ॥

एकं वस्तु विधेको हि द्वितीयं सप्तमागमः ।

तो नश्यो यस्य स क्षिप्रं मोहकूपे पतद्भुवम् ॥ २६ ॥

जात्यभोजि वरं राजा न तु यावत्-विषर्जितः ।

पशुः पश्यति चारेण गात्रं ज्ञानो न पश्यति ॥ २७ ॥

गान्धर्वं दूतमासेत्वं वाचञ्च शुचिं तासकान् ।

पर्यमाप्तं धनुर्वेदं यत्नाद्रूपेणोपतिः ॥ २८ ॥

वर्जयेज्ज्ञानमर्थाय पुमानमरथश्वदा ।

वेद्यैश्चैव गृह्यतः सन् संयुता धर्ममाचरेत् ॥ २९ ॥

४४ प ।] चाणक्य राजनोति शास्त्रम् ।

२५

व्याघ्रौव तिष्ठति जरा परिकर्षयन्ती,

रोगाय शत्रव इव प्रहरन्ति गात्रे ।

प्रायु परिस्रवति भिन्नघटादिवान्धो

लोको न चाकङ्क्षितमाचरतीति कष्टम् ॥ ४१ ॥

सुदुपवनइतायकदलोदलविन्दु

तद्विज्वलनशिखा कलाप शरदम्बुदधमिवत् ।

जगदति चञ्चल सकलमित्वयमस्य बुधा ,

पिबन्ति सुभाषितास्ततरस शयषाम्नासिभि ॥ ४२ ॥

यावत्स्यमिद शरीरमजर यावज्जरा दूरया,

यावन्नेन्द्रियशक्तिरप्रतिहता यावत् छयीनायुष ।

प्राक्कथेयमि तावदेव हि बुधे कार्यं प्रयत्नी महान्

सन्धीत भवनेऽपि क्लृप्तमनस प्रत्युद्गम कीदृम ॥ ४३ ॥

अथ सन्मदिय सुदुर्लभा,

प्रतिलब्धा पुनर्प्रायसाधनो ।

यदि नात्र विचिन्वते हितस,

पुनरप्यप सभागम कुत ॥ ४४ ॥

सत्य मनोरम काम सत्य रम्या विभूतय ।

किन्तु मत्ताङ्गनापाङ्गमङ्गसोऽन हि जीवितम् ॥ ४५ ॥

अथचयिनि कायेऽस्मिन् असत्त्व परिणामिनि ।

परोपकारसारेव जन्मयाया शरीरिणाम ॥ ४६ ॥

ऐश्वर्यमभुव प्राप्य भुव भर्त्सो मति कुत ।

अणादेव विनाशिन्य सम्बन्धोऽप्यात्मना सह ॥ ४७ ॥

यथा खरचन्दनभाखाद्यो

भारस्य वेत्ता न तु चन्दनस्य ।

■

तथा जनोऽयं बहुशास्त्रपाठो,

शास्त्रस्य पाठो न तु निश्चयस्य ॥ ४८ ॥

मातापितृमयो नात्मे यौवने दयितामयः ।

तदपत्यमयः शिषे मूढो नात्ममयः क्वचित् ॥ ४९ ॥

येनार्जिता स्त्रियो भृत्याः पुत्रा मित्राणि बान्धवाः ।

तेनार्जिता समस्तैर्यं चतुरन्वा वसुन्धरा ॥ ५० ॥

वश्याः पुत्राय भृत्याय मन्त्रिण्यय पुरोहिताः ।

यस्येन्द्रियाणि गुप्तानि तस्य श्रीर्गुणैश्च हितम् ॥ ५१ ॥

सद्योगः साहसं धैर्यं बुद्धिमतिः पराक्रमः ।

उत्साहः यद्विधो यस्य तस्य देवोऽपि गच्छते ॥ ५२ ॥

एकं च न्याजं वा च न्यादिपुर्मुक्तो धनुष्यता ।

बुद्धिर्बुद्धिमतीकृष्टा हन्याद्राष्ट्रं शराजकम् ॥ ५३ ॥

क्वचिद्वक्तं क्वचिद्भूमिं क्वचिद्भृत्यान् क्वचिद्वस्त्रम् ।

दत्त्वा तु साधयेत्कार्यं न हानिं परिकल्पयेत् ॥ ५४ ॥

तुभ्यकेन वनं गत्वा गुप्तस्त्रायै गुप्तो हतः ।

मर्त्यनामि समुत्पन्ने ह्यत्रै लज्जति पण्डितः ॥ ५५ ॥

लोका यथा किञ्च तथा न हि भूपतिस्स्यात्,

महूपतिः स्रुतु यत्तैष तथैव लोकाः ।

धर्मप्रवृत्तिरयं तद्विपरीतं हृत्तिः,

क्षेत्रे जने नरपतिः प्रमथत्यशेषम् ॥ ५६ ॥

रात्रिं धर्म्मिञ्च धर्म्मिष्ठः पापे पापः समे समः ।

राजानमनुयच्छेन्न ययाराजातथाप्रजाः ॥ ५७ ॥

अनायानो नाथो अतिरगतिकानां व्यसनिनान्,

विनीतो भोक्तानामभयमहृतीनां भरणगः ।

सुव्रह्मन्तुः स्वामी शरणमुपकारी वरगुरुः,
 पिता माता भ्राता जगति पुरुषो यः स नृपतिः ॥ ५८ ॥
 उत्सातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितान् चित्त्वन् लघून् वर्धयन्,
 चतुर्थान् नमयन् पृथून् विदलयन् विभ्रेषयन् सद्वितान् ।
 तीक्ष्णान् कण्टकानो बहिनियमयन् स्वान् रोपितान् पालयन्,
 मानाकार इव प्रयोगनिपुणो राज्ये चिरं तिष्ठति ॥ ५९ ॥
 इति चाणक्य-राजनीति शास्त्रे चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

परीक्ष्य प्रथमं भूत्वान् उत्तमाधममध्यमान् ।
 योजयेत्तादृशेष्वेव नृपतिः स्वपु कस्यस्य ॥ १ ॥
 यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
 इवमर्पणं श्लेढनं तापं ताडनैः ।
 तथा चतुर्भिः पुरुषं परीक्ष्यते,
 कुलेन ग्रीलेन गुणेन क्षय्येणा ॥ २ ॥
 कुलश्रीलगुणोपेतं सत्यधर्मपरायणं ।
 रूपेण सुप्रसन्नस्य सेनाध्यक्षो महीपते ॥ ३ ॥
 रुद्धिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
 अप्रमादी महार्थज्ञ प्रतोद्धारः स सच्यते ॥ ४ ॥
 मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो लिपिज्ञः साधुसेखकः ॥ ५ ॥

समानि समशीर्षाणि घनानि वर्चुलानि च ।
 मात्राशु प्रतिषद्धानि यो जानाति स लेखकः ॥ ६ ॥
 प्रगल्भो बुद्धिमान् वक्ता परचित्तोपलक्षकः ।
 धीरो यथोक्तवादी च दूत इत्यभिधीयते ॥ ७ ॥
 महानदीप्रतरणं महापुरुषविग्रहम् ।
 महाजनविरोधश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥ ८ ॥
 प्रवीणः स्वामीभक्त्यै सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 अतुल्योऽल्पधनेस्तृप्तो गजाध्वजो महीपतिः ॥ ९ ॥
 पितृपैतामहो दक्षः शास्त्रज्ञो मिष्टपाचकः ।
 योश्च युक्तः प्रभोर्भक्तः सुप्रकारोऽभिधीयते ॥ १० ॥
 प्रायुर्ध्वेदज्ञताभ्यासः सर्वत्र प्रियदर्शनः ।
 दृष्टलक्ष्मः सुमोक्षश्च प्राप्य स मिप्रयुजते ॥ ११ ॥
 ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः प्रियवादी जितेन्द्रियः ।
 सम्प्रविशोपदेशी च शुचिराचार्य उच्यते ॥ १२ ॥
 वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपज्ञो मपरायणः ।
 चाग्नेर्वेदपरो नित्यं पार्श्विर्वस्व परोद्धितः ॥ १३ ॥
 लेखकः पाठकश्चैव शणकः प्रतिबोधकः ।
 ग्रहमन्त्रप्रयोगी च कालज्ञो राष्ट्र उच्यते ॥ १४ ॥
 गणितज्ञो लिपिर्वक्ता श्रुतिस्मृतिपरायणः ।
 ब्राह्मणो ग्रहमन्त्रज्ञो देववक्त्रोऽपि राक्षकः ॥ १५ ॥
 पदीर्घसूत्रः स्मृतिमान् क्षतज्ञो नोतिशास्त्रवित् ।
 धोमानायति दग्धी च मन्त्री राष्ट्रः सुप्रविधिः ॥ १६ ॥
 खड्गः कुलो मन्दबुद्धिर्वृद्धोऽसक्तो जितेन्द्रियः ।
 निष्कण्डश्च प्रयोगी च राष्ट्रोऽन्तःपुररक्षकः ॥ १७ ॥

निरासस्याः सुसन्तुष्टाः सुस्रष्टाः सुप्रबोधिनाः ।
 सुखदुःखसमा धीरा सत्या जगति दुर्लभाः ॥ २६ ॥
 दम्भायितान् कपटिनो हिंस्रानुक्ताहवर्जितान् ।
 पशून् भयभीतांश्च राजा भूत्वा चिवर्जयेत् ॥ २७ ॥
 घात इत्यनमद्याभ्यं गच्छावि विविधानि च ।
 दुर्गे प्रवेशनीयानि मतर्तं मतुगद्वयम् ॥ २८ ॥
 पद्माश्रमयदा वयं सन्धिं कुप्यादराधिपः ।
 पाण्डवो वक्रमाद्योद्य पपाच्छतु निपातयेत् ॥ २९ ॥
 मन्त्रियगणेषु सारोऽयं द्वयं नित्यं प्रसजता ।
 सुखे वदति साधुष्ये हृदये कार्थ्यनिपयम् ॥ ३० ॥
 स्तम्भेतापि वहेच्छतु यावत्कालस्य पर्ययः ।
 तमेव कास्ते क्षम्यते भिन्याहटमिदाश्मनि ॥ ३१ ॥
 प्रार्थं निवीजयेच्छास्त्रं ततो राजसूयो गुणाः ।
 यगयेव तया स्वयं पुष्कलय धनमस्य ॥ ३२ ॥
 नियोज्य मूर्खं कार्यं च राज्ञो दीपास्तयस्तथा ।
 वयमवायेनामय नरके घतन तया ॥ ३३ ॥
 यत्किञ्चित् कुर्वते भूत्यः शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
 सुकृतं वर्हेते तेन राज्ञा दुष्कृतमेव च ॥ ३४ ॥
 पमहायस्य कार्याणि विद्धि नायान्ति कामिचिद् ।
 तस्मात्समस्तकार्येषु सहाया भूयते कर्ता ॥ ३५ ॥
 गुणवन्तं नियुञ्जीत गुणहीनं विषयं चित् ।
 पण्डितेषु गुणा, सन्धे मूर्खे दोषाश्च क्षमाः ॥ ३६ ॥
 महिषाभोत मतर्तं महिं कुर्वते महतिम् ।
 महिर्विशदं मैत्रीश्च नामहिं किञ्चिदाचरत् ॥ ३७ ॥

प्रकुञ्चिते कर्कशे यः प्रवर्त्तते,

निवृत्तरागस्य गृहं तपोवनम् ॥ ४७ ॥

वरं विन्धाटव्यामनश्चनद्वयार्त्तस्य भरणम्,

वरं सर्पाकीर्णं द्रव्यपिहितकूपे निपतनम् ।

वरं भ्रान्तायुक्ते गहनजलमध्ये विलयनम्,

न शौलस्य भ्रंशो विपुलचरितस्य द्युतवतः ॥ ४८ ॥

इति चाणक्य-राजनीति-शास्त्रे

पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥

षष्ठोऽध्यायः ।

इदध्वं दानमनिर्घं माशुषन् कृपणा जनाः ।

भाग्यक्षयेन क्षीयन्ते नोपभोगेन सम्यदः ॥ १ ॥

कृपणस्य क्षमो दाने न भूतो न भविष्यति ।

असुप्तश्चेव विस्तानि परेभ्यो यन्मयच्छति ॥ २ ॥

चक्षुर्विभूतिः क्षयमग्निं योवनम्,

क्षतान्तदन्तान्तरवर्त्ति-जीवनम् ।

तथाप्यवज्ञा परलोकसाधने-

षष्ठो नृणां विख्यातकारि-चेष्टितम् ॥ ३ ॥

पर्याः पादरजः सुमा गिरि-नदीवेगोपमं योवनम्,

मातृष्यं जललोच-विन्ध्यक्षत्वं केषीण्यं जीवनम् ।

धर्मो यो न करोति निचलमतिः स्वर्गोर्गलोद्घाटनम्,
 पश्चात्तापवृत्तौ जरा परिचयतः शोकाग्निना दह्यते ॥ ४ ॥
 देहि देहोति वदतो देहि देहोति याचतः ।
 एकमेव वचस्तत्र कियती सारफल्गुता ॥ ५ ॥
 न प्रदानेः स्वयं यान्ति नोपभोगेन सम्पदः ।
 पूर्वार्जितानामन्यत्र सुकृतानां स्वयं विना ॥ ६ ॥
 भाव्यवान् वायतां पुत्रो माशूरो माच पण्डितः ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च धने शृण्वन्ति मत्सुताः ॥ ७ ॥
 एते चापोन्मत्तव्याः क्षितिपतितनया भीमदेनार्जुनाद्याः,
 शूराः सत्यप्रतिज्ञा दिनकरश्चयः केयवेनीपगूढाः ।
 ते दृष्ट्वा पात्रदृष्ट्वा जगति रूपणवद् भेषचख्येनुयाताः,
 कः यश्चो भालपटे विधिवत्-लिखिताङ्गुलेखी प्रसाह्यम् ॥ ८ ॥

क्रुद्धोऽपि कः कस्य करोति दोषम्,
 तुष्टोऽपि कः कस्य गुणं करोति ।
 स्वकर्म-स्वैर्ययिताहि सर्वं,
 कर्ता करोतीति ह्यवभिमानः ॥ ९ ॥
 यन्मनोरथगतैरगोचरम्,
 यत्स्मृयन्ति न मिरः कचेरपि ।
 स्वप्रवृत्तिरपि यत्र दुर्लभा,
 उलयैव विदधाति तद्विधिः ॥ १० ॥

ब्रह्मा वेन कुलासपचियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
 विश्वार्थेन दशावतार निचये चित्तो मद्यान् सदृष्टे ।
 रुद्रो वेन पिनाक पाथिरनिर्गमिषाचरः कल्पितः,
 सूर्यो भ्राम्यति यच्चनेन यमने तच्छे नमः कर्मणे ॥ ११ ॥

दाताः वन्निर्वाचनको मुखादि,

दानं मन्त्रीराजि मखस्य मध्ये ।

दातुः फलं बन्धनमेव दृष्टम्,

नमोऽनुदैव्याय दण्डेष्टकर्त्ते ॥ १२ ॥

माता यदि भवेत्पत्नीः पिता यदि जनार्दनः ।

नार्यसम्पत्तिपत्तिः स्याद्दिना प्राक् पुष्ट्य कर्मणा ॥ १३ ॥

पाशोभान्ताः शिवर्त्तन्ते सुहृदः सह वन्धुभिः ।

घृकृतं दुष्कृतं चापि गच्छन्त मनु गच्छति ॥ १४ ॥

सहवर्त्तयोनोर्नास्ति सम्पत्तिः प्राणकाययोः ।

पुच्छन्ति कलत्रेषु सम्पत्त्येतु कथं कः ? ॥ १५ ॥

नो तत्र कथिदनुयाति घृकृतवन्धुः,

नापैः प्रघट्ट निबिती न च भृत्यवर्गः ।

यस्मिन् चञ्चे प्रिययतानि विघट्ट्य पुंसान्,

प्राणाः स्वकर्म फलभोग-धनाः प्रयान्तिः ॥ १६ ॥

सत्त्वा जगत् सहयिदा सयमपि त्रैलोक्यभूपाकराः,

स्थित्यर्थे गितिकण्डमण्युपगत स्तेनापि मूर्ध्ना धृतः ।

पूर्यः पीतकरस्तथापि ज्वरति क्षीण पर मल्लजम्,

प्रायः प्राज्ञनकर्त्ता एव बलवत्कस्योपकुर्वति कः ? ॥ १७ ॥

सत्पतन्वन्तरीष वा पातालं प्रविशन्तु वा ।

घरन्तु च दिशः सर्वा भद्रं नोपलभ्यते ॥ १८ ॥

दुर्मं त्रिकुटः परिखा ससुद्धो-

रचासि योषा घनदश्च भूतः ॥

सङ्घीवनी यस्तु मुखाय विद्या,

स रावणः कानवयादिपयः ॥ १९ ॥

नैवान्तरोक्षे न समुद्र मध्ये,

न यर्वताना विवर प्रदेशे ।

भोवा स्वदेशे भुवि किञ्चिदस्ति,

यत्र स्थित कर्म न बाधते स्वम् ॥ २० ॥

नमस्यासौदेवाद्यनुवृत्तविधेस्तोऽपि यथागा,

विधिर्वन्द्यः सोऽपि प्रतिनियतकर्मैक फलद ।

फल कर्मायत्त किमसरणैः, किञ्च विधिना,

नम स्तत्कर्मैभ्यो विधिरपि न येभ्य प्रभवति ॥ २१ ॥

पुराधोक्ता च या विद्या पुरा दत्तञ्च यदनम् ।

पुराकृतञ्च यत्कर्मो ह्यये भावति भावति ॥ २२ ॥

भवितव्य भवत्येव कर्मैषानेव निश्चयः ।

अभावा न भवत्येव चित्ते किं चिद्व्यये कथा ॥ २३ ॥

आगमिष्यन्ति ते भावा ये भावा स्यि भाविनः ।

मया तैरनुगन्तव्यं न तेषामन्यतो मति ॥ २४ ॥

अघटित घटना नयति भुवनम्,

सुघटित अथमद्भुतवापलम् ।

जगदिदं कुर्वते मघराष्टरम्,

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २५ ॥

अग्निदिवाकरयोर्पञ्चपोदनम्,

मज्जभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।

मतिमताञ्च विचोक्तं दरिद्रताम्,

विधिरहो बलवानिति मे मतिः ॥ २६ ॥

अ एवाञ्च पार्यस्तदपि वरत्तमं यदुदितम्,

तएवामीवासा प्रमथितसुराराति दृक्ता ।

समस्ता वृथ्णीनां हलधरमुखानां युवतयो-

• क्षियन्ते गोपालैर्विधिरथवलोपावप्ररूपः ॥ २० ॥

इय कटोमत्तयजेन्द्रगामिनो,

विचित्रविद्यासनसंस्थिता सदा ॥

घनेकरामाजनलालिता परम्,

विधेर्वशास्त्रैकवती प्रजार्थिनी ॥ २८ ॥

सदृशे पुरुषत्वेऽपि करपाटी शिरोदरे ।

एकः प्रभुः परोदास इति दैव विजृम्भितम् ॥ २९ ॥

कर्माश्लेषे प्रधानानि न भवन् नया सदाः ।

वसिष्ठदत्तसन्नापि खानखीदुःखभागिनी ॥ ३० ॥

न पितुः कर्मणा मुञ्चो न पितापुत्रकर्मणा ।

सक्ततेनैव सम्पत्ति विपत्ति घोषमुञ्चते ॥ ३१ ॥

कर्माणां प्रभवन्त्येव यथाकालमुपद्रवाः ।

एतद्युःखं यच्छत्रुः कर्त्ता इमिति मन्वते ॥ ३२ ॥

अनिच्छिन्नपि वित्तेन विदेशस्योऽपि मानवः ।

स्वकर्मोत्पातवातेन नीयते शत्रु तत्फलम् ॥ ३३ ॥

कर्माणां तच्चकारेण मनुष्यो यत् पुत्रिका ।

वासनारज्जुमास्रस्य सर्वकर्मास्तु चोदितः ॥ ३४ ॥

प्राग्दत्तमर्थं लभते मनुष्यो,

दैवोऽपि तं वारयितुं न शक्तः ।

तच्छास्य शोचामि न विद्मयो मे,

यदस्मदीयं न हि तत्परीयाम् ॥ ३५ ॥

येने रणे शत्रुबलान्निमध्ये,

सहार्णवे ध्वस्तस्तुके वा ।

सुप्तं प्रबुद्धं विषमस्थितं वा,

रचन्ति धर्मोऽपि पुराकृतानि ॥ ३६ ॥

न देवा यद्विमादाय रचन्ति धशुपालवत् ।

यं हि रक्षितुमिच्छन्ति धिया संयोजयन्ति तम् ॥ ३७ ॥

धर्मोऽज्ञेतोऽप्यजेदयं न धर्मन्स्वयंकारणात् ।

इदमेव हि त्यजत्यर्थो धर्मोऽसुखापि तिष्ठति ॥ ३८ ॥

अर्थार्थी यानि कटानि सहते सपथो जनः ।

तान्येव यदि धर्मार्थी न पुनः स्नेहभङ्गमवेत् ॥ ३९ ॥

सूर्यपानेयं शोचानामयं शोचं प्रशस्यते ।

योऽयं शुचिः स हि शुचिर्नमस्कारैः शुचिः शुचिः ॥ ४० ॥

सर्वभूतदया शोचं शोचमिन्द्रिपनिप्रहः ।

सत्यं शोचं मनःशोचं जलशोचन्तुपचमम् ॥ ४१ ॥

न चक्षारचक्षुस्तेषां नोदकुम्भमर्जनं च ।

पञ्चगव्यघटैर्वापि भावदुष्टो न शुद्ध्यति ॥ ४२ ॥

प्रसवचित्तः स्वयमेव तुष्यति,

प्रभुः शिवयार्हदत्तप्रपूजनात् ।

न कोटिशीघ्रं कुयेययत्सनात्,

अथ हनुहिः शरदां यतैरपि ॥ ४३ ॥

न काष्ठे विद्यते देवो न पाषाणे न गन्धर्भे ।

भावेषु विद्यते देवस्तप्ताद्वायो हि कारयम् ॥ ४४ ॥

यस्य हस्तो च पादौ च मनसैव सुचयतम् ।

विद्यातपस्य कीर्त्तियः च तोर्यकसमयुते ॥ ४५ ॥

न प्रहृष्यति सपथानेन विमानैः प्रकुप्यते ।

गङ्गोदकमिवाचम्यो यः स पण्डित उच्यते ॥ ४६ ॥

दरिद्रस्य मनुष्यस्य प्राप्नोत्यति-दर्शिनः ॥
 हितमप्युचितं वाक्यमवसितैर्न वृष्टव्यं ॥ ४७ ॥
 क्वचिद्भूमी श्वेते क्वचिदपि च पर्यङ्कशयने,
 क्वचिच्छाकाशरी क्वचिदपि च मासोदनरुधिः ।
 क्वचिक्न्याशाली क्वचिदपि विचित्राश्वरुधरः,
 मनस्वी कार्यार्थी गणयति न दुःखं न च सुखम् ॥ ४८ ॥
 जिज्ञे । पदसि नि. छेदं मधुरं किं नभापसे ।
 मधुरं पदं कस्यापि । लोकोऽयं मधुरं प्रियः ॥ ४९ ॥
 किं किं नोपकृतं तेन किं न दत्तं महात्मना ।
 प्रियं प्रसन्नवद्वेषं प्रयत्नं येन भाषितम् ॥ ५० ॥
 वास्ये वयसि यः शान्तः स शान्त इति कथ्यते ।
 धातुषु चोद्यमाद्येषु वसः कस्य न जायते ॥ ५१ ॥
 शान्त एवाचरिष्यन्मनिर्वाणं तत्तु जीवितम् ।
 फलानामिव फलानां शश्वत्पतनतोमयम् ॥ ५२ ॥
 पश्य धर्मस्य भाङ्गान्त्यं क्रियमाचस्य नित्यमः ।
 चात्मनः कुर्वते श्रेयो लोकस्य भवति प्रियः ॥ ५३ ॥
 यथाकाष्ठश्च काष्ठश्च समेयतां सङ्गोदधौ ।
 समेत्य च अपियातां तद्द्रव्यं समागमः ॥ ५४ ॥
 न मन्त्रेण न वीर्येण न धिया पौरुषेण च ।
 पञ्चार्थं लभते वस्तु स्वाध्यायः परिदेवना ॥ ५५ ॥
 सम्भूतः पञ्चधाकाशो यदि पञ्चत्वमाप्नुयात् ।
 कर्मभिः स्वाध्यायचरितैस्तत्र का परिदेवना ॥ ५६ ॥
 यौवनं जरयापस्तमारोग्यं व्याधिपीडितम् ।
 वस्तुर्प्राप्तिं भूतानि किं धीर इव भाषसे ? ॥ ५७ ॥

इच्छन्ति केचिन्नरकेषु वासम्,
 नेच्छन्ति, केचिन्नरकेषु वासम् ।
 येयो हि तस्यान्नरकं विमिश्रम्,
 न गर्भवासात्परमं हि दुःखम् ॥ ५८ ॥

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
 अव्यक्तानिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ ५८ ॥
 एकस्मार्थप्रयत्नानां सुखेषां तत्र गामिनाम् ।
 एकयेक्षरितं याति तत्र का परिदेवना ॥ ५९ ॥
 एकविमतिर्निर्दिष्टा नरकाः शाल्यपाण्डोः ।
 गर्भवास-समीपे ते कक्षां नार्हन्ति पीडयोम् ॥ ६० ॥
 शीतमुष्णं शुद्धां कृष्णां गर्भवासेषु दासणः ।
 गर्भवासादृते नान्यत्कष्टात्कष्टतरं मयत् ॥ ६१ ॥
 कामः क्रोधस्तया लोभो देहे तिष्ठन्ति तस्कराः ।
 ते सुस्थान्ति जगत्सर्वे तस्यात्वाभ्यस्त जायते ॥ ६२ ॥
 यो हि मानुषमासाद्य कर्मभूमिं सुकुर्वन्मां ।
 न करोत्यात्मनः श्रेयः स पयात्परितप्यते ॥ ६३ ॥
 मातुर्गर्भपरिभ्रष्टो ममः संसारसागरे ।
 दुःखेन क्षमते जन्म मानुषे च पुनः पुनः ॥ ६४ ॥
 एकवचं ययारात्री नानापक्षि-समागमः ।
 प्रातर्हर्मदिगो यान्ति तद्भूत-समागमः ॥ ६५ ॥
 दुःखं परं दासकचेद्विदुषः,
 मध्ये हि चान्नं खरया निरहम् ।
 एताति दुःखानि वृद्धानि शोके,
 विज्ञासि संश्रुत्य न किञ्चिद्विदुषः ॥ ६६ ॥

दृष्टा बालकचेष्टा यौवनदर्पोऽयं वृद्धवैराग्यम् ।
 सापि गता सोऽपि गतस्तदपि गत स्वप्नमावेयम् ॥ ६८ ॥
 अहो भार्या अहो पुत्र अहो शाला अहो सुखम् । ।
 अहो माता अहो भ्राता अहो मायाविमोहितम् । ॥ ६९ ॥
 कस्य माता कस्य पिता कस्य वन्युर्महामुने ।

विश्वमयं धृतिभ्रंशान्तेन मुह्यन्ति जलद ॥ ७० ॥

अये धिगस्तु बहुवैरिणः नराणाम्,
 राज्यं धिगस्तु भवद बहुचिन्तनीयम् ।
 स्वर्गं धिगस्तु पुनरागमनप्रवृत्तिम्,
 धिगु धिक् शरीरमपि रोग समाश्रयश्च ॥ ७१ ॥
 बीजं पिता ज्ञेयमहो जननी,
 वर्याणि कर्माणि शुभाशुभानि ।
 भूतानि पश्य प्रतिमानि लोके,
 जातानि यातानि च तानि तानि ॥ ७२ ॥

आधूमादिनिवर्तन्ते सुहृदो बान्धवैः सह ।
 येन ते सह गन्तव्यं तत्कर्मं सुकृतं कुरु ॥ ७३ ॥
 गृह्णादर्या निवर्तन्ते शत्रूनाम्बन्धवान्धवाः ।
 येन त्वत्सह गन्तव्यं तत्कर्मं सुकृतं कुरु ॥ ७४ ॥
 अज्ञानवरप्रपञ्चेन प्रसुप्तो नरगर्हभः ।
 कः समर्थः प्रबोद्धुं तं ज्ञानमेरीशतेरपि ॥ ७५ ॥
 मनोरथं पिता नित्यं हृतिर्माता श्रुतिः सखा ।
 व्यवसायश्च मे भ्राता इत्येती मम बान्धवाः ॥ ७६ ॥
 प्रातर्मूषपूरीदाभ्या मध्याह्ने क्षुत्पिपासयोः ।
 वृषाः कामेन बान्धवन्ते निद्रया निषि जल्पकः ॥ ७७ ॥

पुरन्दरसङ्घस्याणि चक्रवर्त्तिगतानि च ।

प्रवासितानि कान्तेन प्रदीप इव वायुना ॥ ७८ ॥

अध्वानेनावृत्तो लोको लोभेन च वशीकृतः ।

सङ्गेन बहुभिर्नेष्ट तेन स्वर्गं न गच्छति ॥ ७९ ॥

रट्टेऽप्यर्थान् परिस्थाप्य श्वशानि मित्रबाधवान् ।

नम्रस्य रिक्तहस्तस्य प्रयाति मूर्ध्नि यथा ॥ ८० ॥

जरा व्याधिर्युक्तस्य यदि न स्यादिदं त्रयम् ।

तदा ससारभोगेऽस्मिन् काम राजतु मे मनः ॥ ८१ ॥

अक्षौन्धान् पातालादिपमिव निमज्ज्योद्भवति यः,

यः पारुष्यं स्वयं प्रयत्नयति श्वेन्दान् सुरगणान् ।

मर्त्येऽपि श्वात्स्वा श्वात्स्वा रघुः कल्पदण्डं खेन विजिता,

स मृत्युं कालं न चमत् इति माकार्द्यमनसि ॥ ८२ ॥

न बालपुं स्त्रीषु वदति न प्ररस्तादरनयम्,

न दाक्षिण्यच्छाया युयुतिषु न शास्त्रेषु कदम्बा ।

य एव निष्क्रामा नरुषु हृदयं पीनकठिनं,

स मृत्युं कालं न चमत् इति माकार्द्यमनसि ॥ ८३ ॥

परिहरं मनसा सुवर्णपिण्डान्,

कुर्वन् हरिपूजनमेव सारम् ।

यमं भटकरपतितानां नराणाम्,

भवति न हिमगतेः क्षणं विमुक्तिः ॥ ८४ ॥

नासां तो निर्ममस्यापि ग्रासस्य च मज्जामुने ।

प्रवेष्टे प्रत्यर्थो नास्ति घातरागमनं कुतः ॥ ८५ ॥

८२ । वदं हरिनामं येन धाम क्षणे क्षणे ।

-विभिर्यति निष्क्रामा विष्ठासं का निवर्त्तते ॥ ८६ ॥

न प्राप्तकालो न्नियते विद्वद्भ्यः शरणागतैरपि ।
 कुशाग्रपण्डितैः सम्यक् प्राप्तकालो न जीवति ॥ ८० ॥
 न भव्यान्नेदं भवत यन्तव्यान्नेदं मच्छति ।
 प्राप्तव्यान्नेदं प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ ८१ ॥
 अप्राप्तिस्तानि दुःखानि यथैवायान्ति देहिनाम् ।
 सुखान्यपि तथामन्य देवसन्नातिरिष्यते ॥ ८२ ॥
 एतच्छ्रममनानि यथा पुण्याणि च फलानि च ।
 स्वयं स्रक्काष्ठे पश्यन्ते तथा कश्चापि देहिनाम् ॥ ८३ ॥
 नैवाकृतिं फलति नैव कुलं न ग्रीवम्
 विद्यां बहुस्रगुणितानि च वाग्बुद्धिः ।
 भाग्यानि पूर्यन्तपसा खलु सञ्चितानि,
 कानि फलन्ति पुरुषस्य यथैव वृथा ॥ ८४ ॥
 न भवेद्बुद्धिपान्थोऽपि प्रल (य) यः समयं विना ।
 प्रयत्नमप्यसृजन्ति जन्तोः प्राप्तावधे पुनः ॥ ८५ ॥
 किञ्चा कुलेन विपुलेन गुणैश्च तेभ्यो
 शीघ्रैश्च कृत्यमिह नास्ति न च श्रुतम् ।
 कर्माणि पूर्वविहितानि फलन्ति काले,
 दैवेन धानि लिखितानि सलाहपटे ॥ ८६ ॥
 यथा धेनुसहस्रं वत्सो विन्दति भातरम् ।
 तथा पूर्वकृतं कर्म कर्त्तारमनुविन्दति ॥ ८७ ॥
 खलु सर्वपद्माणां परच्छिद्राणि पश्यति ।
 आत्मनो विष्वक्माणां पश्यत्यपि न पश्यति ॥ ८८ ॥
 पानीयं वा निरायानं स्वादुश्च वा मयोत्तरम् ।
 विचार्य खलु पश्यामि पानीयं निर्भयं शुद्धम् ॥ ८९ ॥

मय परवश्यं दुःखं सर्वमाजयय सुखम् ।
 एतद्व्याप्तमासेन लक्ष्यं सुखदुःखयो ॥ ८७ ॥
 सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
 सुखदुःखं मनुष्याणाञ्च क्वचित्पवित्तते । ८८ ॥
 गच्छति खलु कलङ्कः कष्टकं पद्मनाले,
 सुवति कुचनिपातः पक्षता केयजाले ।
 सदभिज्ञानमपेयं पण्डिते निर्हन्तव्यम्,
 यथासि धवविधोगो निर्विवक्षा विघाता ॥ ८९ ॥

इति चाणक्य राजनीति शास्त्रे षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽध्यायः ।

न कश्चित्कस्यचिन्धियं न कश्चित्कस्यचिद्रिपुः ।
 यवस्थातः प्रजायन्तः मित्राणि रिपवस्तथा ॥ १ ॥
 शोकारातिभयसाथं प्रीतिरित्यथ भाजनम् ।
 केन रत्नमिदं श्रुतं मित्रमित्यन्तरद्वयम् ॥ २ ॥
 न मातापितृदारेषु शोदरेषु न वन्धुषु ।
 विश्वशत्रूणां पुत्रां वादृष्टं मित्रे निरन्तरम् ॥ ३ ॥
 मित्राणि तानि विदूरषु भवन्ति यानि,
 ते पण्डिता जगति ये पुरुषाश्चरणाः ।
 त्यागो स यः क्षमधनोपि हि नस्मिन्नानो,
 क्षायं विना भवति यः न परावधारः ॥ ४ ॥
 कश्चिन्माना घनं मित्रं कश्चिन्धियं तुलासमम् ॥ ५ ॥

त्यजेत्याज्ञासमं मित्रं त्यजेत्यित्रं मञ्जी-समम् ।

त्यजेत्येह समं मित्रं धार्ष्ट्यं मित्रं मञ्जीसमम् ॥ ६ ॥

सुहृदि निरन्तरचित्ते शुचिनि कञ्चत्ते प्रभौ विशेष्ये ।

विश्राम्यतीव हृदयं दुःखस्य निवेदनं कृत्वा ॥ ७ ॥

यदीच्छेच्छास्तीं शीतिं चीन् दीपान् परिवर्जयेत् ।

युगमर्धप्रयोगश्च न विना दारदर्शनम् ॥ ८ ॥

गताव्याहिकलोमित्रं सङ्गस्यादपि केकरः ।

कापः शतसङ्गस्याद्या मन्दश्रमशुनं कस्यचित् ॥ ९ ॥

माषास्रस्यादुद्धिवा वा न विविक्तासनोवसेत् ।

ब्रलवानिन्द्रिययामो विद्वानमपि कर्षति ॥ १० ॥

घतिवण्डाऽनिलोद्गूततरङ्गस्य मञ्जीरधेः ।

शक्यते प्रसभं रोधः नादुरक्तस्य चेतसः ॥ ११ ॥

नवनोतीपमा वापी करुणा कोमल मनः ।

एक बीजप्रजाताना भवत्ववगत शिरः ॥ १२ ॥

अग्निरापः स्त्रियो मूर्खः सेना राजकुल तथा ।

मयोतमेवताभ्याश्च मया प्राग्-हृराणि यद् ॥ १३ ॥

न जारजातस्य ललाट-शृङ्गम्,

न सख्युलीनस्य फण्डिस्ति पद्मम् ।

यदा यदा मुञ्चति दुष्टवाक्यम्,

तदा तदा पश्यति जारजातम् ॥ १४ ॥

अत्यामला विनाशाय दूरसा न फलप्रदाः ।

सेव्या मध्यमभावेन राजावज्जिर्मुहः स्त्रियः ॥ १५ ॥

पराधीना निद्रा परशुदपचित्तानुसरणम्,

मुदा शून्यं चास्य रुदितमपि शोकेन रक्षितम् ।

पणे न्यस्त काय करजदशनैर्भिन्नयप्रयाम्,
 पक्षी कष्टावृत्तिर्जनति गणिकाणा बहुभया ॥ १६ ॥
 किञ्चित् यदि शब्दशस्त्रकुशलो विप्रो भवेत्पण्डितः,
 किञ्चित् यदि दण्डनीति निपुणो राजा भवेद् धार्मिकः ।
 तच्चित् यदि रूपयौवनवती साध्वी भवेद्व्रजा,
 तच्चित् यदि निर्दोषोऽपि पुरुष पाप न कुर्यात्कचित् ॥ १७ ॥
 नादृच्छिद्रं परे दद्यात्परच्छिद्राणि सन्नयेत् ।
 मूर्खेष्कूशं दद्याद्भानि परभाव परीक्षयेत् ॥ १८ ॥
 पातालतलवासो च वारिष्ठाकार निष्ठुत
 यदि न स्वाङ्गुरोडेटी विष केनोपमभ्यते ॥ १९ ॥
 गङ्गनोयी हि सौमित्रे । विद्यस्तेऽपि विभीषण ।
 यस्य न स्वजनमोति कुतस्तस्य परे जने ॥ २० ॥
 न तथा बाधते यत् कुतवेरोऽपि राववः ।
 यथा भिनत्ति मर्त्यापि तीक्ष्ण स्वजनकण्ठकः ॥ २१ ॥
 न तावदन्यजतीयश्चिनत्ति परशुस्तदम् ।
 न दावभवनतोय हन्त तच्च निबध्यते ॥ २२ ॥
 कोकिलानां सरो रूप सञ्चारूप कुलघ्निय ।
 विद्याया पटुतारूप रूप मूर्खेभ्य मोनता ॥ २३ ॥
 कीकिमेष सरो रूप नारोरूप यतिव्रतसः ।
 विद्यारूपं कुरुपाथां चमारूप तपस्विनाम् ॥ २४ ॥
 न तिम्रसेदमित्यथ मित्यथापि न विद्यसेत् ।
 कदाचित्पुपितं मितं मये भूय प्रकाशयेत् ॥ २५ ॥
 न तिम्रसेद्विद्यम्ये विद्यम्यो नातिविद्यसेत् ।
 विद्यासाङ्गसुखस्य मूढान्यपि निज्जनाति ॥ २६ ॥

पठनाच्च तपस्यो च गूरुस्याप्युक्तव्रण ।

मध्यमा स्त्रोक्षतो चेति राजन् न यद्विधाम्यहम् ॥ २७ ॥

यात्येन मित्रं कपटेन धनम्

परोपतायेन मन्ददि भारम् ।

सुखेन विद्यां पुरुषेण नारीम्

याच्यन्ति ये नूनमपष्टितास्ते ॥ २८ ॥

सुत्पतनजुम्भास्तु स्थानादाय प्रकुप्यते ।

अतस्तस्मात्तये कुर्याज्जीवोत्तिष्ठान्निध्वनोन् ॥ २९ ॥

न विध्यसेत्पूर्वपराजितस्य

शत्रोश्च मित्रत्वमुपागतस्य ।

दग्धां गुह्यां पश्चात्तल्लूकपूर्णाम्,

काकं प्रलीनेन दृताग्नेन ॥ ३० ॥

वृथा स्त्रियं नव मद्यं शुष्कमावाद्भूलकम् ।

रात्रौ सारि दिवास्तत्र विषवत्परिपर्जयेत् ॥ ३१ ॥

विषं वेद्यं दरिद्रस्य वृद्धस्य तरुणी विषम् ।

अमिश्रिता विषं विद्याऽप्यजीव भोजनं विषम् ॥ ३२ ॥

प्रियं गोतमकण्डूयं वृद्धस्य तरुणी प्रिया ।

प्रियं दानं दरिद्रस्य मोक्षस्योपासनं प्रियम् ॥ ३३ ॥

आलातपं पर्वणि मैथुनञ्च,

शमशानधूमो मठभोजनञ्च ।

रजस्तलावस्तनिरीचणञ्च,

सदोत्तमप्यायुरभिद्रवन्ति ॥ ३४ ॥

शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धां बालाकैस्तारुणं दधि ।

प्रभाति मैथुनं निद्रां सद्यः प्राणं क्षराणि घटं ॥ ३५ ॥

सद्य एकं घृतं द्राक्षा वाला स्त्री चौरभोजनम् ।
 उपोदकं तक्षुच्छाया सद्य प्राचकराणि पट ॥ ३६ ॥
 सद्योजलकराण्याद्दुःखान् चौराशनं पयः ।
 मद्योजलहराण्याद्दुःखान् मेधुनं जरा ॥ ३७ ॥
 भू रूढं वरनारी च कार्पासं नागजं जलम् ।
 गोतकाले भवेदुष्णं उष्णकाले च गौतलम् ॥ ३८ ॥
 शुष्कं मासं पयो मीनं भाख्यं मित्रसुतैः सह ।
 न भक्षयेन्मित्रैर्जातुं वियोगं कुरुते क्षणात् ॥ ३९ ॥

कुचलिनं दन्तमस्त्रोपधारिणम्
 महाशयं निहुरवाक्यभाषणम् ।
 सूर्यादये चाक्षमये च मायिनम्,
 जहाति तस्मैरपि चक्रधारिणम् ॥ ४० ॥

चत्वारि चौररूपाणि सन्ध्याकाले परित्यजत् ।
 चाक्षारं मेधुनं निद्रां स्वाध्यायश्च विवर्जयेत् ॥ ४१ ॥
 चाक्षाराज्जायते व्याधिर्भूदुग्धमयं मेधुनात् ।
 घनस्त्री शयनाश्वेन स्वाध्यायादायुषः क्षयः ॥ ४२ ॥
 भक्ष्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां कुराति यः ।
 चत्वारि तस्य लग्नानि ह्यायुर्विद्यां योगो बलम् ॥ ४३ ॥

मित्राच्छदस्तृणाणां क्षिप्रनिवृत्तिर्यत्र पादयोरस्त्रपूजा
 दन्तानामस्त्रयोश्च वसनमलिनतारुचतामूर्ध्वजानाम् ।
 मन्त्राणां वज्रिमेवा गिरिमपिकवणं संहताभ्यां कराभ्यां,
 स्वाङ्गं पाठं च वायं हरति भक्षयतः क्षयवत्स्यापि सप्तमानम् ॥ ४४ ॥
 खानं नासं मनः प्रमादजनकं दुःप्रविध्यजनम्,
 गोचरस्यायतनं सभापहरणं चम्बहनं तत्र च ।

रूपीयोत्तर रिपुप्रसथन कामाग्निसन्दीपनम्,
 नारोपाश्च मनोहर यमहर स्नाने दग्धैत गुणा ॥ ४५ ॥
 ताम्बूल कटुतिक्तसिन्धुमधुर चारं कषायान्वितम्,
 पित्तघ्न कफनाशन कृमिहर दुर्गन्धिनिनाशनम् ।
 वक्त्रस्याभरण विशुद्धिकरण कामाग्निसन्दीपनम्,
 ताम्बूलस्य सखे । त्रयोदशगुणा स्वर्गेऽपि तद्गुणंभम ॥ ४६ ॥

काम प्रदीपयति रूपमभिव्यजति,
 स्वाभाव्यमावहति वक्त्रधुमन्विताश्च ।
 योज करोति कफजाय निहति रागान्,
 ताम्बूलमव स्पर्शाय गुणान् कराति ॥ ४७ ॥
 गिर सुधीत चरणी सुनिम्बसौ,
 वराङ्गनासेवनमस्त्यभीजनम् ।
 अनन्वयायित्वमपर्वमेवुनम्,
 विरप्रणष्टा श्रियमानयन्ति पट ॥ ४८ ॥

येन केन हि पुण्येन वाण्डुरेण विनयत ।
 गिरसा धायमाथन शून्यो प्रतिहस्यते ॥ ४९ ॥
 दीपस्य पश्चिमच्छाया क्लृप्ताश्रयासनस्य च ।
 रजकस्य च गतचेतमलक्ष्मोस्तत्र तिष्ठति ॥ ५० ॥
 गजाश्वरथधान्यानां ब्रह्मस्यैव रजः शुभम् ।
 अशुभन्तु विजानीयात्क्षरीद्र मङ्गिरीरजः ॥ ५१ ॥
 गवा रजो धान्यरजः पुच्छस्त्राङ्गुल रजः ।
 रजाश्वेतानि पुण्यानि पापमेभिः प्रणश्यति ॥ ५२ ॥
 यत्रापिगर्भभाद्राणां मार्जारमूषिकस्य च ।
 रजाश्वेतानि पापानि सवतः परिवर्जयेत् ॥ ५३ ॥

गूर्पवात नखायाम्बु घानवस्त्र-भुतोदकम् ।
 गिवनिर्माषकेयाम्बु पुण्यं हन्ति पुराकृतम् ॥ १४ ॥
 वैरिणा सप्त सन्ध्याय विश्वस्तो यः स्वपेत् स्वयम् ।
 स वृक्षाये कृतः स्वप्नः पतितः प्रतिकुप्यते ॥ १५ ॥

य एव राजन् । मृदुमन्दभाषो,
 स एव दूरात्परिवर्जनीयः ।
 प्रभादिसुहृदस्य दिवाकरस्य,
 मरीचयस्त्रीणतरा भवन्ति ॥ १६ ॥

मृदुनेव मृदुं हन्ति मृदुमा हन्तिदारुणम् ।
 नासाध्य मृदुना किञ्चित्तस्मान्नोष्णात्परो मृदुः ॥ १७ ॥
 समानसमयज्ञाना यज्ञानां भूषणं समा ।
 समायोजितो लोकः समया किं न साध्यते ॥ १८ ॥
 नात्यन्तसरत्नैर्भाव्यं गत्वा पश्य वने तद्वन् ।
 छिद्यन्ते सरत्नास्त्रुत कुला सन्ति पदे पदे ॥ १९ ॥
 सुरास्त्रागमयाणेषु नववस्त्रादि सङ्गमे ।
 नक्षत्रप्रहमाङ्गस्यमुपेयैत विश्वधनः ॥ २० ॥

विपदि धैर्यमयाभ्युदये समा,
 सदसि वाक्पटुता शुधि विक्रमः ।
 यमसि चाभिरुचिर्भयं सन भुत्तो,
 प्रकृतिसिद्धमिदं हि महात्मनाम् ॥ २१ ॥
 गजतुरगयतैः प्रयान्तु मूर्खा ,
 धनहीना विबुधाः प्रयान्तु पद्गाम् ।
 गिरिशिखरगतायि काव पश्वि,
 पुत्तिनगतेर्न ह्येति राजर्षयैः ॥ २२ ॥

यद्वित्ताद्याः प्रखलपुरुषा साधवो वित्तहीना,
 नाधिप्रर्वे वचनपटुभिर्निन्दनीया खलयो ।
 वित्तभ्रष्टो यणयति समान् कस्तृषेनापि मूर्खान्,
 विद्वानस्तु प्रकृतिमुभया कस्य नाभ्यर्हणीया ? ॥ ६३ ॥
 नित्य प्रमुदिता मूर्खा ज्ञानविज्ञानवञ्जिता ।
 पण्डिता नित्यमीकार्था ज्ञानाद्भुशवमीकृता ॥ ६४ ॥
 अपाचे रमते नारी गिरी वर्धति वासव ।
 खलमाययते लुब्धो प्राज्ञ प्रायेण निदम ॥ ६५ ॥
 लघ्मीर्नक्षत्रहीनेऽस्ति जातिहानि सरस्वती ।
 अपात रमते नारी गिरी वर्धति वासव ॥ ६६ ॥
 विधि कन्यायुग्म सुगतिरपरा दुर्गतिरभूत्,
 तदीराद्य मोहात्कुलतुल्य विहीनाय स ददौ ।
 तत पदाक्षापादिव तदनुजा दातुमधुना,
 कुलीन विद्वान् वरमिह वरेण्य वरयते ॥ ६७ ॥
 पटकपां भिद्यते मन्त्रयतुष्कणोऽपि धार्यते ।
 द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्माऽप्यन्त न मथ्यति ॥ ६८ ॥
 तथा भवा किं क्रियत या न दोम्बो न गर्भिणी ।
 कोऽयं पुच्छेण जातेन या न विद्वान् न धार्मिक ? ॥ ६९ ॥
 एकेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तन साधुना ।
 कुलमुद्रासते सन्ध चन्द्राय भगवत यथा ॥ ७० ॥
 मूपिकी गृहजातीऽपि हन्तव्योऽनुपकारक ।
 घृतप्रदानैर्माजिरो हितकृत्याप्यतेऽन्यत ॥ ७१ ॥
 योषायमसन्दन चन्द्रभास,
 चन्द्रभासा योवनसारमण्ड ।

नैतद्रम्यं सुत्विषासातुराणाम्,

सर्वारिभ्यास्तु बहुलं प्रस्यमूलाः ॥ ७२ ॥

पणः पूर्वं तद्वत्पयादवत्याख्येण सद्गतिः ।

विपरीतमनार्येण यद्येच्छसि तथा कुर्व ॥ ७३ ॥

एकेनापि सुवृक्षेण पुण्यितेन सुगन्धिना ।

वनमाभासते सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥ ७४ ॥

वरमेको गुणीपुत्रो निर्भुङ्गेन शतेन किम् ? ।

एकचन्द्रस्य मोहन्ति न च तारासङ्घस्य गः ॥ ७५ ॥

केचिन्मृगमुखा व्याघ्राः केचिद्गन्धमुखा मृगाः ।

तत्स्वरूपविपर्यस्तादिद्यासोऽप्यपदा पदम् ॥ ७६ ॥

द्विपत्नी पितरो मन्त्रे पुत्री याभ्या न पाठितः ।

न गोभते सभामध्ये हंस मध्ये बकौ यथा ॥ ७७ ॥

सावयेत्यष्टवर्षाणि दशवर्षाणि ताडयेत् ।

षोडशे वक्षरे प्राप्ते पुत्रे मितवदाचरेत् ॥ ७८ ॥

जायमानो हरेद्दरान् वर्द्धमानो हरेच्छिद्यम् ।

श्रियमाप्तो हरेत्प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥ ७९ ॥

पुत्रः स्यादिति दुःखिनः घतिमुते तस्मै तस्मै दुःखिनः,

तदस्त्राग्रनचिन्तयाऽप्यसुखिनस्तन्मौर्ख्यतो दुःखितः ।

जीवेदित्यपि दुःखिनो यदि शतः प्राणान्तक दुःखिनः,

पुत्रव्याजमुपागतो रिपुसो मा जायता कस्यचित् ॥ ८० ॥

यस्य पुत्रा न विद्वांसो न शूरा न च धार्मिकाः ।

सान्धकारं कुलं तस्य नष्टचन्द्रेण सर्व्वेरी ॥ ८१ ॥

निशाया दीपकचन्द्रे प्रभाते दीपको रविः ।

वृथिव्या दीपको राजा सुपुत्रः कुलदीपकः ॥ ८२ ॥

एतदेवायुषः सारं निमग्नं घणमङ्गिनः ।
 क्षिण्वे मूर्ध्नि विदग्धे च यदयन्वितमास्यते ॥ ८२ ॥
 विभयादनुजान् सर्वान् ज्येष्ठभ्राता यथा पिता ।
 पुत्रवदनुवर्त्तेरन् कनिष्ठा यद्यजान् ॥ ८३ ॥
 सहात शयनी मूलं क्षत्रजस्य विमेयत ।
 तुयमात्रे पृथग्भिन्ने तण्डुल न प्ररोदति ॥ ८४ ॥
 बहूनामध्यसाराणां समवायो हि दु सप्त ।
 लघ्वेराविष्कृता रज्जुस्तया हस्यपि बध्यते ॥ ८५ ॥
 यपश्रुत्य परस्पाद्ये तेन धर्मं कराति यः ।
 स दाता नरकं याति यस्यार्थस्तस्य तत्फलम् ॥ ८६ ॥
 देव इव विनागेन ब्रह्मस्वहरणे न च ।
 तस्मिन् कुलमायाय भवेदात्मवधाय च ॥ ८७ ॥
 न विष विषमित्वाधुर्ब्रह्मस्य विषमुच्यते ।
 विषमेकाकिर्न जन्ति ब्रह्मस्य सुप्रयोजकान् ॥ ८८ ॥
 ब्रह्मणे च सुराये च स्नेहे च गुरुतत्त्वगे ।
 निष्कृतिर्विद्यते राजन् ऊतमे नास्ति निष्कृतिः ॥ ८९ ॥
 मित्रदुष्ट, क्षत्रभ्रष्ट, क्षीणस्य पिशुनस्य च ।
 यतुषा ययमित्वेषां निष्कृति नैव शत्रुतम ॥ ९० ॥
 यान्ति न्यायप्रवृत्तस्य तिर्यङ्घोपि सहायताम् ।
 यपस्यानन्तु गच्छन्त्य सोदरीऽपि विमुच्यति ॥ ९१ ॥
 यद्यद्या वृत्तिश्चा चेव दावेतो तुलयापृथो ।
 यद्यद्या सुच्यते कल्पैर्दृष्टिना न तु सुच्यते ॥ ९२ ॥
 नाशन्ति पितरः पिण्डं नाशन्ति वयमीपते ।
 शोभितस्य च नाशन्ति यशोपयश्चिप्यो यद्वे ॥ ९३ ॥

भरणायैव आयन्ते म्रियन्ते जन्मने पुनः ।
 न पराङ्मोपकाराय द्रष्टव्योवेतरे जनाः ॥ ८५ ॥
 तण्डुलाः स्वर्णवद् यत्र व्रीहयो यत्र रत्नवत् ।
 यथाश्च भक्षयद्यत्र तत्र यत्नः । यथाभ्युदयम् ॥ ८६ ॥
 बाजिनो यत्र यत्राहं यत्राहं तत्रवाजिनः ।
 न ते यत्र न तत्राहं नाहं यत्र न तत्र ते ॥ ८७ ॥

वित्तापत्तं धातुदहं शरीरम्,
 वित्ते नष्टे धातवो यान्ति नाशम् ।
 तस्माद्वित्तं सर्व्वतो रक्षणीयम्,
 सुखे वित्ते बुद्धयः सम्भवन्ति ॥ ८८ ॥
 आचारायं कर्म्यं कुर्यादनिन्द्यम्,
 कुर्यात्तच्च प्राण सन्धारणार्थम् ।
 प्राणो धार्य्या तत्त्वविज्ञानहेतोः,
 तत्त्वं ज्ञेयं येन भूयो न ज्ञानम् ॥ ८९ ॥

इति चाणक्य-राजनीतिशास्त्रे

सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

—०—

अष्टमोऽध्यायः ।

—०:—

धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रचलितं सत्यञ्चदूरद्वृतम्,
 पृथ्वी मन्दफला जनाः कपटिनोरीद्रे स्थिता ब्राह्मणाः ।
 राजा दण्डकरो विचाररहितः पुत्राः पितुर्द्वेषिणः,
 भार्याभिर्भूविरोधिनी कलियुगे धन्या नरा ये मृताः ॥ १ ॥

देयस्तस्मिन् दूषितो गतः पृथ्वीराजा दया दुर्जने
 आयास स्वजनेषु दुर्नयरतो लोको भयधा ध्वनिः ।
 मित्रं चिद्दूरतं गुणैश्च गुण्यता कुरूपेण वाञ्छयाः ,
 निःसंज्ञा वत वञ्चनापि तनये सास्य शरीरे कुतः ? ॥ २ ॥
 बुद्धिः पोरुपमार्ज्वं गुण्यति विद्याकुलं मेघनम,
 कालेऽभिन्नं विकलस्वमेव सकलं द्योतत्पुरः स्वामिनाम् ।
 यो दोषं कुरुते परस्य सुखं धीरस्य यो राक्षसो,
 यः पापद्रविषस्य वर्धनकरस्तथा भवेत्तः प्रियः ॥ ३ ॥
 अतिक्रान्तं कालं सुचरितगतामीदं सुभगो
 गताः शृङ्गाधश्चैव नवननिन सूच्यंशु तनुताम् ।
 परिद्वान् प्रायो बुधजनकया सारणिपुत्रो-
 निरानन्द जातः जगदिदमतीतोऽप्यसि ॥ ४ ॥
 धन्यास्ते ये न पश्यन्ति देशं भङ्गं कुलक्षयम् ।
 परचित्तरता नारीं पुत्रश्च व्यसने स्थितम् ॥ ५ ॥
 पराश्रं परवस्त्रं परशय्या परश्चियम् ।
 परवादं परद्रव्यं दूरतं परिवर्जयेत् ॥ ६ ॥
 खण्डं खण्डं च पाण्डित्यं कथयन्तीत्यर्थं मेधुनम् ।
 भोजनं परायत्तं तिस्रं पुत्रा विदध्वनाः ॥ ७ ॥
 भ्रातृनाश्च यथाशेषं सज्ज्यान्मित्रं भोजनात् ।
 पुत्रा सक्रमते पापं घटादृष्टमिदं दकम् ॥ ८ ॥
 यथा जरा देहवता पर्येताना जन्म जरा ।
 यथाश्रोगं नारीनां वस्त्राश्चाञ्चलनं जरा ॥ ९ ॥
 दुष्कृता कलमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति साधयः ।
 उत्तमा मानमिच्छन्ति मानेऽपि यच्छन्ति भयम् ॥ १० ॥

मानोहि मूलमर्थस्य माने ख्याने धनेन किम् ।
 महतो मानहीनस्य जीवनान्दरणं वरम् ॥ ११ ॥
 अतिदानादस्तिर्वदो ह्यतिमानाकुशोधनः ।
 अति कामादशयीवो ह्यति सर्वत्र गदितः ॥ १२ ॥
 नाभिषेको न संस्कारः सिद्धस्य क्रियते वने ।
 विक्रमाञ्जितसत्त्वस्य स्वयमेव सृष्टेन्द्रता ॥ १३ ॥

वशिक् प्रभादो भूतकथं मानो,
 भिक्षु विलासो विधनय कामी ।
 वेष्ट्याङ्गनाचाप्रिय वादिनी च,
 प्रजापतेर्दुश्चरितानि पञ्च ॥ १४ ॥
 दाता दरिद्रः सधनय लोभी,
 सेव्य कदम्ब स्तनयोऽविधेयः ।
 परोपकाराभिरतस्य मृत्युः,
 प्रजापतेर्दुश्चरितानि पञ्च ॥ १५ ॥
 कान्ताविधोगः स्वजनापमानः,
 कन्या विप्रोक्ता स्वजनस्वसेवा ।
 दरिद्रभावात्प्रविमुक्त मितमः,
 विनाम्निमा पञ्च दहन्ति तीव्रम् ॥ १६ ॥
 वश्या सता वित्तकरीच विद्या,
 नारी कथा मल्लन-सङ्गतिश्च ।
 दृष्टाच्च भार्या वसवर्तिनीच,
 दुःखस्य मूलोदरणाञ्चि पञ्च ॥ १७ ॥
 कुरङ्ग-मातङ्ग-पतङ्ग-भृङ्ग-
 मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।

पक्षः प्रसादी सकय न बध्यः,

य. सेवते पक्षभिरेव पक्ष ॥ १८ ॥

विमाननदुष्टरितानुकीर्तन कदाभिघातो वचनेषु विस्मयः ।

भद्रदृढान कृतपूर्वनाशन विरक्त भावस्य नरस्य क्षत्रम् ॥ १८ ॥

स्निग्ध पश्यति सुस्मित कथयति हस्तेन शस्त श्रमन्,

भोक्तुं निच्छसि पार्श्वतो विहङ्गुते कर्त्तव्यमन्तर्गतम् ।

दोषान् सख्युते गुणान् कथयते नीयाचिते छिद्यते,

शसामेव परोक्ष भाचरति यत् स्नेहस्यतस्तत्रम् ॥ २० ॥

पथीर. कर्कशस्तब्धः कुचेल स्रयमागतः ।

एते पक्ष नपूष्यन्ते दृढस्यति समाश्रयि ॥ २१ ॥

पर्वतारोहणे तोये गोकुले खान विपद्भिः ।

पतितस्य समुत्थाने यष्टे. पञ्चगुणा. स्मृता. ॥ २२ ॥

अभ्रच्छाया खलप्रतीतिर्वेशारागोविभूतयः ।

महीभुजा प्रसादय पश्यते अश्रुता. स्मृता. ॥ २३ ॥

प्रजायुद्ध द्विजश्राद्ध प्रभाते मेघदम्बरम् ।

दम्पत्यो. कलशयैव अशमेक भविष्यति ॥ २४ ॥

अस्थिरं जीवितं श्लोकं यौवनं धनमस्थिरम् ।

अस्थिरं पुत्रं दारादि धनं कोर्त्तिर्यय स्थिरम् ॥ २५ ॥

दानमर्थादहत बाष्पात्कोत्तिं धर्मां च चेतसः ।

देहात्परीपकारश्च संसारात्कारमुद्धरेत् ॥ २६ ॥

भूतं जीवितं मत्स्यस्य राविस्तस्माद्विहारिणी ।

व्याधिगोक्षं जरायाश्चैरर्हस्तदपि निष्फलम् ॥ २७ ॥

प्रायुर्वर्धमत नृणां परिमितं रान्ध्रा तद्वै हृतम्,

तस्याहंसा च किञ्चिदेव जरया बान्धेन किञ्चिद् हृतम् ।

किञ्चिदराधिवियोगदुःखमरणैर्मूपाससेवादिभिः,
नष्टं शिष्टमतस्तरद्वतरलेः पुष्पां सुखं वा क्षणे ? ॥ २८ ॥

अहितं हित-विचारं शून्यमुदेः,

श्रुतिं समयेर्वहुभिर्वद्विष्कृतस्य ।

उदरं भरषसात्रे केवलेश्वरो

मनुजपशोऽयं पशोऽयं को विमेषः ? ॥ २९ ॥

आहारं निद्रां भयमैव नृप,

सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम् ।

एको विवेकस्त्वधिको मनुष्ये,

तेनैव जीवः पशुभिः समः स्यात् ॥ ३० ॥

गच्छन्ति क्षिप्रतोदापि जायतः स्वपतोऽपि वा ।

यत्र भूतहितायां तत्पशोरिव चेदितम् ॥ ३१ ॥

नोपकाराय सुहृदा नापकाराय वैरिणाम् ।

जननीगर्भभाराय मूढानां जन्म केवलम् ॥ ३२ ॥

पूर्वं येनैकतं सुतीर्थे मरणं विप्रान् सन्तर्पिता,

हव्यं नैव हृत्तं हुताग्नेन मुखे नारायितं गृहम् ।

दत्तं नैव हिरण्यमन्नं वसनं गावस्त्रिंशः सिद्धिनी,

ते तिष्ठन्ति कुचेलमत्र विधनां नित्यं नरा दुःखिताः ॥ ३३ ॥

नीपास्तं द्रविणं कुलं नमयितुं मित्रं नक्षोपाज्जितम्,

शास्त्रं नाधिगतं तपो न चरितं न कोदितं वाजिभिः ।

कान्ताकीमलपद्मवाधरवसं धीतं न चन्द्रोदये,

तारुण्यव्रतमेव निष्कलतया शून्यास्तवेदोपवत् ॥ ३४ ॥

सञ्जातोऽयेन ज्ञातेन याति यश्च समुन्नतिम् ।

परिपत्तिं निःस्यारिं परैर्जितैर्मतेयं किम् ? ॥ ३५ ॥

दाने तपसि योग्यं वा यस्य न प्रयित ययः ।
 विद्याधामयलाभे च मातृवृक्षार एव स ॥ २६ ॥
 यस्य त्रिवर्गशून्यानि दिनानि यान्ति देहिनिः ।
 स नाहकार भस्त्रेव श्वशत्रुषि न जीवति ॥ २७ ॥
 यज्जीवित क्षणमपि प्रयित मनुष्ये,
 विज्ञान विक्रम यमोऽभिरम्भमानम् ।
 तत्रास जायितमिह प्रवदन्ति सन्तः,
 काकोऽपि जीवति विनाश बलिञ्च भुङ्क्ते ॥ २८ ॥
 धन धन्येय विद्या च कष्ट शूलदुल्लभाया ।
 सुखमायुष्युधैश्च तवमाख्याति यद्वतः ॥ २९ ॥
 अमत्यस्य धनिम् मूलं शास्त्रा तस्य पराजिता ।
 क्षामस्तत्पत्र पुष्पाणि फलाभि दूत कारकः ॥ ३० ॥
 यथा यथाहि पुरुष कक्षाष कुर्वते मतिम् ।
 तथा तथास्य सम्बोधां सिद्धान्ति नाव समयः ॥ ३१ ॥
 मङ्गलाच्छा प्रभवति प्रागल्भ्याग्यकर्तृ भवेत् ।
 तदृक्षा कुर्वते मूलं सयमात् स्वैय्यमश्रुत ॥ ३२ ॥
 तावद्वादिमेतत्थं यावद्भय मनागतम् ।
 आगतन्तु भय दृष्टा प्रहृत्तथासमातयत् ॥ ३३ ॥
 प्रायत्वा गुणदीपञ्च श्रुदासो क्षिप्रनिधयः ।
 सतीत कार्यशेषञ्च यत्तुभिर्नाभिभूयते ॥ ३४ ॥
 नीपेक्षितव्योनिद्विद्वि अतुरत्यवलीऽपि सन् ।
 वङ्गिरव्योऽपि सहस्र भस्त्रसात्कुरुते वनम् ॥ ३५ ॥
 अथगोऽग्निशेषश्च शत्रुशेषस्तथैव च ।
 पुन पुन प्रवदन्ते तस्माच्च श्रेष्ठमाचरेत् ॥ ३६ ॥

अग्निदो गरदयैव ग्रस्तपाणिर्धनापह ।
 चैत्रदारापहारीच घटेत घाततायिन ॥ ४० ॥
 घाततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 जिघासन्त जिघासीयावर्तेन ब्रह्महा भवेत् ॥ ४१ ॥
 नाततायि वधेदोष हन्तुर्भवति कथन ।
 कृतं प्रति कृतं कुर्याद् द्विमितं प्रति द्विसितम् ॥ ४२ ॥
 परोक्षे कार्येष्टन्तार प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेत् कुठिलं बन्धु विषकुम्भं पयोमुखम् ॥ ५० ॥

तद्भोजनं यद् द्विजं भुङ्क्तं श्रेयम्,
 स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ।
 स वै सुहृद् यो न वदेत्परोक्षम्
 दक्षं विना यत्कुरुते स धर्मः ॥ ५१ ॥
 क्रिष्टं वृथा यत्तपसा न तोष्यं,
 टप्तं वृथा यत् सुधितं न पात्रे ।
 भुक्तं वृथा नो कश्चिद् न पथ्यम्,
 मृत्युर्बुधा यद् न रपि न तीर्थं ॥ ५२ ॥
 पृष्ठतोऽर्कं निषेवत जठरेण इताग्रनम् ।
 क्षामिनं सर्वमावेन परलोकात्ममायया ॥ ५३ ॥
 न मयि समा यत् न सन्ति वृद्धा
 वृद्धा न त ये न वर्तन्ति धर्मम् ।
 धर्मं मनो यत् न सत्यमस्ति,
 मत्स्यं न तद् यच्छलं दोषगुह्यम् ॥ ५४ ॥
 तत्सद्गलं यत् मनः प्रसन्नम्,
 तज्जीवनं यत् परोपकारः ।

तदर्वित यद्विजभुज्जयेषम्,

तद्विजित यद्विजये नियुज्जम् ॥ ५५ ॥

तज्ज्ञान यदगर्वित स पुत्रो य विद्यते मेन्द्रियै-

तद्दान यदकत्यन सविभवो य साधु साधारण ।

सागीर्या नमदं करोति स सुखी यो नोद्यते लक्षणा,

तन्नित्रे यदयन्त्रित स उदयो भोकीपकाराय यत् ॥ ५६ ॥

यच्च नियन्त्रणसुखं यच्च वितासुभाजनम् ।

यच्च निर्घाजं सखेष्टं रिपुत्वं तच्च भौद्धदम् ॥ ५७ ॥

पाचारो ग्रामवासान्तो रथान्ता प्रभुताम्वित् ।

दृषचीर्ष्यप्रमाणांता फलान्तं प्रह्वं वलसम् ॥ ५८ ॥

सर्वे सशक्तो ब्रह्मणो एतन्मन्त्रो समुच्छ्रया,

सर्वयोगो विप्रयोगान्तो मरणान्तश्च जावितम् ॥ ५९ ॥

यश्चो न गत्यसत्येन तप कोपेन नश्यति ।

सायुर्विप्रावमानेन दानस्य परिकीर्तनात् ॥ ६० ॥

गतयोगैषकान् दृष्टिं गतायुष्यं चित्तिषकान् ।

गतायुष्यं गतयोगं तादृशान् दृष्टिं भारत ॥ ६१ ॥

यदीच्छेत्पुनरागन्तु नातिदूरमनुव्रजेत् ।

सदकान्तामिवर्त्तन्तं स्निग्धच्छायाच्च पादपात् ॥ ६२ ॥

अनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति बहुनायका ;

स्त्रीनायका विनश्यन्ति नश्यन्ति शिशुनायका ॥ ६३ ॥

अर्थतुराणां न सुखं बन्धु

कामातुराणां न मर्यं न सखा ।

विद्यातुराणां न सुखं न मित्रा

पुत्रातुराणां न यदुर्न तेज ॥ ६४ ॥

कुतो निद्रा दरिद्रस्य परप्रेथकरस्य च ।

परनारी-प्रसक्तस्य परद्रव्य-हरस्य च ॥ ६५ ॥

सुखं स्रपिति निश्चिन्तः प्रसारितपदद्वयः ।

मानभङ्गकरी कन्या कुले यस्य न जायते ॥ ६६ ॥

स्थिर सुहृद् शूल लघोऽनुकूलः,

सामो गुणघ्नः दुःखितश्च देवः ।

पत्नी सती यस्य कुले न कन्या,

प्रसार्य दादौ स सुखेन श्रेते ॥ ६७ ॥

स्थानभ्रष्टा न पूज्यन्ते दन्ताः केशा नशा जराः ।

स्थानस्थिताश्च गोमन्त्रे पवित्रत्वं भजन्ति ते ॥ ६८ ॥

कण्टकस्य विमार्गस्य दन्तस्य गणितस्य च ।

प्रसागस्य च दुष्टस्य मूलादुद्धरणं सुखम् ॥ ६९ ॥

श्रीतलं चन्दनं लोके चन्दनादपि चन्दमाः ।

चन्द्र चन्दनयोर्मध्ये श्रीतलः साधुसङ्गमः ॥ ७० ॥

प्राप्ता. श्रियः सञ्जन्तकामलपुस्ततः किम्,

दत्त पद शिरसि विहिषता ततः किम् ।

सन्तपिताः प्रणयिनी विभवेस्ततः किम्,

कर्ण स्थितिः तनुभृता तनुभिः ततः किम् १ ॥ ७१ ॥

सर्वाः सम्पत्तयस्तस्य सन्तुष्टं यस्य धानधम् ।

उपानदगूढपादस्य ननु चर्मावृत्तं भू' ॥ ७२ ॥

सुवर्णं पुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुष्पाः श्रिया ।

शूरयः क्षतविद्ययः यद्य जानाति श्रेयितुम् ॥ ७३ ॥

नाश्यादपि फोषीनं न दश मयकापटम् ।

शूनः पुष्पमिवानर्थं पाण्डित्यं धर्मैवर्जितम् ॥ ७४ ॥

आचारः कुम्भमाख्याति वेगमाख्याति भाषितम् ।

सम्भृतः स्नेहमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ॥ ७५ ॥

तथा वृत्तिः समुद्रस्य त्वया द्याम्भ्य भोजनम् ।

तथादानं मयाधिपु नोचस्योपकृतिर्वृथा ॥ ७६ ॥

दूरस्थोऽपि समीपस्थो यो वै मनसि वर्त्तते ।

वृद्धवे यो न वर्त्तते समीपस्थोऽपि दूरतः ॥ ७७ ॥

गिरोकनापो गगनं पयोदः,

नद्यान्तरे भानुर्जले च पश्यम् ।

इन्द्रं हिमघे कुमुदस्य वन्धु,

यो यस्य दृश्यो नहि तस्य दूरम् ॥ ७८ ॥

न च भवति वियोगो दुःखं विच्छेदहृत्तो,

जगति गुणनिर्धोना सज्जनानां कदाचित् ।

घनपटलनिबद्धो दूरमस्योपि चन्द्रः,

किमु कुमुदवनानां प्रेमभङ्गं करोति ॥ ७९ ॥

सर्व्वेषामेव रत्नाणां स्फोरत्नं रत्नमुत्तमम् ।

तदप्ये रत्ननिचयं तस्मिन् त्यक्ते धनेन किम ? ॥ ८० ॥

जयोधरित्राणां परमेव सारम्,

परं गृहं सद्गतिं देवदेयः ।

तत्रापि शय्या शयने वरास्त्रा,

रत्नीज्ज्वला राज्ञं सुखं सारम् ॥ ८१ ॥

आकारं विनिर्गृह्यता रिपुबलं जेतुं समुत्तिष्ठताम्,

तन्त्रं चिन्तयता कृताकृतं शत-म्यापारं शाखाकुलम् ।

मन्त्रिं प्रीकृतिप्रेक्षिना स्थितिभुजासाश्रयता सर्व्वतः,

दुःखाग्नीनिधिवर्त्तिनां सुखं नव कान्तासमानिद्रमम् ॥ ८२ ॥

श्रुत दृष्ट स्पष्ट स्मृतमपि हृदाघ्नाद जनकम्,
 नरत्न स्त्रीभ्योऽन्यत्कचिदपि कृत लोकपतिना ।
 तदर्थं धर्मार्थौ सुखविषयौ स्त्रीस्थानि च ततः,
 गृहे लक्ष्मणोमाश्याः सततं सवलाः सन्ति विभवेः ॥ ८३ ॥
 भिक्षुं तस्य मूढमनसं कुक्कुवेः कवित्वम्,
 यः स्त्रीमुखञ्च शशिनञ्च समीकरीति ।
 भ्रूभङ्गं विभ्रमं कटाक्षं निरीक्षणानि,
 क्षेपं प्रसादहसितानि कुत शयादौ ॥ ८४ ॥
 पसारं खतु ससारं सारं सारङ्गं लोचना ।
 तदर्थं धनमिच्छन्ति तत्त्वामीनं धनेन किम् ? ॥ ८५ ॥
 नूनं हि ते कविवरा विपरीतं वाधा,
 ये नित्यमाहुरवला इति कामिनीनाम् ।
 याभिविलीनतरतारकं दृष्टिपाते

यस्मादयोऽपि विजिताः स्यावलाः कथं ताः ॥ ८६ ॥
 शोताशो यदि सौरभं यदि भवदिन्दीवरं रक्तिमा,
 माधुर्यं यदि विद्रुमे तरलता कन्दर्पचापे यदि ।
 रश्माया यदि विप्रतीपबलनं लब्धोपमानं तदा,
 तद्वत् तदिहैव तदधरं स्तदभूस्तदूषद्वयम् ॥ ८७ ॥
 श्वलेति परोवादी वृथा हि हस्तिगोहयाम् ।
 यासां नैव निपातनं नटवद् घूर्णयै जगत् ॥ ८८ ॥
 लावण्यं द्रविणव्यथो नगणितं क्लृप्तमहान् स्त्रीकृतं,
 स्रच्छन्दस्सुखं जनस्य वसतविस्तानलोद्दीपितं ।
 एषासि स्वयमेव तुल्यरमणामावाद्द्वराब्जो हता,
 क्रोशेऽप्येतसि वधया विनिहतस्त्वन्वास्तुनः तत्त्वता ॥ ८९ ॥

नास्यत न विप कश्चिदेकेन तु नितम्बिनी ।
 सैवास्यतानुरक्ता स्त्री विरक्ता विपवद्वरी ॥ ८० ॥
 गन्तव्य यदिनाम नियतमहो गन्तासि क्वेय त्वरा,
 द्विजोष्येव पदानि तिष्ठतु भवान् पश्यामि यावन्मुखम् ।
 ससारी भट्टिका प्रवाह विमणद्वारा समे जीविते,
 को जानाति पुनस्तयासह मम स्यादानया सङ्गम ॥ ८१ ॥
 अस्माक वदरी वक्त्रे युष्माक वदरी वद्वे ।
 वादरायण सम्बन्धाद् यूय यूयं वय वयम् ॥ ८२ ॥
 एकएव परीमानो बने वदति चातक ।
 पिपासितोवा स्त्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८३ ॥
 अवस्थायकचे प्राधान् सम्भारयति भिक्षुर ।
 याज्ञाभङ्गभयाङ्गीतो न देव मपि याचते ॥ ८४ ॥
 बन्धाष्टमे स्त्री त्याग्यातु नवमेतु सूतप्रजा ।
 एकादमे स्त्री जननो वयस्त्वमियथादिनी ॥ ८५ ॥
 अनर्थित्वाग्नुयागा भयात्परित्रनस्य च ।
 मर्यादाया समव्यादा स्त्रिय स्तिष्ठन्ति भर्तृषु ॥ ८६ ॥
 स्त्रीलं घोरत्वमेकान्तं पुंसोलाभ नियन्त्रणा ।
 यत्र पश्चात्तपस्त्वच वातशूलं ब्रूयस्य च ॥ ८७ ॥
 अश्वं यान्तं गजं मत्तं हृष्यं कामसोज्जितम् ।
 शूद्रमचरस्युक्तं दूरतं परिवर्ज्यसेत् ॥ ८८ ॥
 प्रत्यक्षे गुरवसुख्य परीक्षे मितवाम्बवा ।
 भृत्या कम्बुषि सप्राप्तं पुत्राद्भवास्तपसा ॥ ८९ ॥
 विदग्ध वनितापाङ्गदर्शनादेव यत्सुखम् ।
 न तत् प्राकृतनारीणां आकृष्टिङ्गनं ॥ ९० ॥

समस्तैर्नायकगुणैर्भूषितः सखि मे पतिः ।

स एव यदि जारः स्यात्सफलं जीवितं भवेत् ॥ १०१ ॥

पाकारेण गणो गिरा परभृतः पारावतसुम्वने,

हस्यक्रमणे गुणैः सुरगुरु रत्नां प्रमत्तीगजः ।

इत्थं भर्त्तरिमे समस्त युवति द्वाघ्यैर्गुणैः सेविते ;

चुषं नास्ति विवाहितः पतिरसौस्वावेकदोषो यदि ॥ ८०२ ॥

जातैतिचिन्ता महर्तो मसूते,

देयाश्च नोदति विचार दुःखम् ।

दत्तादुखं तिष्ठति वा न वेति

कन्यापितृत्वं ह्यति कष्टमेव ॥ १०३ ॥

जवी यौवनमयाना फलं हृद्यस्य यौवनम् ।

स्त्रियाः स्तनौ यौवनं स्याद्वनं पुंसो हि यौवनम् ॥ १०४ ॥

किं कोकिलस्य रणितेन गतं वसन्तं,

किं धातरस्य बहुयास्यसुमिधितेन ।

किं गर्जितेन सुभटस्य पराशुस्यस्य,

किं जीवितेन रिपुणाङ्गुलि दर्शितेन ॥ १०५ ॥

कण्ठगद्गदता स्वेदी मुखे वैवर्ष्यवेषधू ।

स्त्रियमाचक्ष्य चिह्नानि यानि तान्येव याचतः ॥ १०६ ॥

कुलस्य कोटस्थातस्य दावनिष्पुषितस्यचः ।

सरोरयुपरस्यस्य वरं लब्धं न चाविनः ॥ १०७ ॥

तावन्तपस्वी तेजसो गूरुः प्राघं कुसोद्यतः ।

पुमानित्युद्यते तावद् यावदर्थो न कस्यचित् ॥ १०८ ॥

जगतां पतिरर्पित्वाद् विष्णुर्धामनताद्वतः ।

कोन्धोऽधिकतरमाध्याद् योऽर्थो याति न साधयम् ॥ १०९ ॥

लज्जावतः कुलीनस्य वित्तं याचितुमिच्छतः ॥

कण्ठे पारावतस्येव वाक्करोति गतागतम् ॥ ११० ॥

भास्करोपि यदि धूयाद्देहोति क्षणाय वचः ।

दामो रश्मिर्बद्धस्त्रेण सोऽपि शीतलता व्रजेत् ॥ १११ ॥

सन्तोषैश्वर्यसुखिना दूरे दुर्गतिभूमयः ।

भोगापागवधानामपमानः पदे पदे ॥ ११२ ॥

सन्तः सन्तोषशृङ्गस्या दृष्ट्याकलोलिमो जले ।

जन्ममनाश्च निमग्नमनाश्च पश्यन्ति जनसन्ततिम् ॥ ११३ ॥

कुल गोमयं मत्स्यं प्रजापतेजो धृतिर्वलम् ।

गौरव प्रत्ययः स्त्रेणो दारिद्र्येण विनश्यति ॥ ११४ ॥

कुटुम्बचित्ताकूलिमप्य एव ,

कुलं गोमयं गुणाय सर्व ।

अपक्वकुम्भे निहिता इवापः ,

प्रयान्ति तेनैव सप्त विनाशम् ॥ ११५ ॥

उत्तिष्ठ सज्जमेकमुदह सखे । दारिद्र्यभारं शुणु ,

ग्रान्तस्त्रावदह चिरान्तरणजं सेवे त्वदीयं सुखम् ।

इत्युक्ता धनपर्जितेन विदुषा सुतः श्रम्याने शवः ,

दारिद्र्यान्तरणं वरं सुखमिति प्रात्वा स तूष्णीं स्थितः ॥ ११६ ॥

माता चैका पितरः चैको मम तस्य च पक्षिणः ।

पहं मुनिभिरानीतं स जानीतो गवामने ॥ ११७ ॥

गवामिवाक्यानि मं वक्ति नित्यम् ,

पहं मुनीनां वचनानि वच्मि ।

प्रत्यक्षमेतद् भवतेव दृष्टम् ,

सर्वग्रा दोष-गुणा भवन्ति ॥ ११८ ॥

खड्गस्य गुणहीनस्य तैश्चान्न सुपुरुष ययुः ।
 युक्तं न तु गुणाख्यस्य घनप माण्डिहिमनसः ॥ ११८ ॥
 गुणवानेव नमते पुरुष कार्मुक यया ।
 स एव स्तब्धतामिति निर्गुण कार्मुक यया ॥ १२० ॥
 स एव गुणवान् धन्यास्तन्व कान्तपर्यये ।
 स एव पुरुषो दाता पुनर्भवति याचकः ॥ १२१ ॥
 यस्योपायमदृष्ट्वा बधमिच्छामि राक्षस ।।
 तस्यैव येन दृच्छामि कार्याणां वञ्चनां गतिः ॥ १२२ ॥
 गुणा सर्वत्र पूज्यन्ते पितृवगो निरर्थकः ।
 वासुदेव जमस्यन्ति यमुदेव न केष्वन ॥ १२३ ॥
 स्मृतं जन्मभूषस्तताऽस्युधिष्य पूरेण दूरीकृतम्,
 लग्नं तीरवने वनेष्वरगतैरास ततः खण्डितम् ।
 विक्रीतं तुलितं ततः खरगिलाष्ट जनेयन्दनम्,
 वन्दन्ते करटे विपत्स्वपि गुणैः का नाम नो दूष्यते ॥ १२४ ॥
 गुणा खलु गुणा एव न गुणा धनहेतवः ।
 अर्थमवयवकर्तुं वि भाग्यानि प्रथमेव हि ॥ १२५ ॥
 गुणा खलु गुणा एव न गुणा धनहेतवः ।
 सगुणो निष्फलं वापि निर्गुणं सफलं शरः ॥ १२६ ॥
 गुणा गुणश्च गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दायाः ।
 सुखादुताय प्रभवान्नि नद्यः,
 समुद्रमामोदा भवन्त्यपिगाः ॥ १२७ ॥
 गुणैर्न किञ्चिद् विदुषां प्रयोजनम्,
 खलोऽर्थभागी सुगुणश्च निवनः ।

यथा हि काको लभते गृहादलम्,

तथा न चञ्चो न शङ्को न चातकः ॥ १३८ ॥

मत्तोऽपि न प्रयाशन्ते दरिद्रस्याखिला गुणाः ।

भास्त्रानिव पटार्थानां श्रीर्गुणानां प्रकाशिनौ ॥ १३९ ॥

मणिः शण्डेऽनौचैः समरविलयो ह्येति निहितः,

मदस्त्रीणो नाम शरदि सरिदासानुपुलिना ।

कलाशेषयन्त्रं सुरतमृदुता वालनलना,

न निम्नाः शोभन्ते व्ययित-विभवाचार्यिणु मरा ॥ १४० ॥

चन्द्रो भाति सुनिर्मलेऽथ भगने तारा विचित्रेऽस्यरे,

हारो भाति च कामिनीकुचनटे पीनोन्नते यौवने ।

चञ्चो भाति सरोवरे मननिने वेदुर्द्वर्णदिके,

रात्रा भाति शुभन्तिभि परिहृतं श्रीधाम्नि मिन्दामने ॥ १४१ ॥

स्वच्छं सज्जनचित्तवत्सुतर दीनार्तिवच्छीतलम्,

पत्नानिङ्गनवचक्षैव मधुर तदालसश्चापवत् ।

जोवस्यापि हि जीवितं दृविष्यवद-स्वापद्युतवत्, ७

मदा पापघ्नं हरिष्यरक्षत्यानीयमानीयताम् ॥ १४२ ॥

व्यायामिकोऽस्मि चतुरोऽस्मि विचक्षणोऽस्मि,

विद्याधरोऽस्मि पटुः स्मि न चास्मि भोक्तुः ।

कार्यं करोमि सततं न च सिद्धिरस्ति,

देवं न सम्ब्रूहति कोऽपि ममापराधः ॥ १४३ ॥

जानामि धन्यं न च मे प्रवृत्तिः, जानाम्यधमं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदिस्थितेन, यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥ १४४ ॥

साधयति यत्नयोजनमग्नः,
 अपि तदस्य काकतालोयम् ।
 अविद्वदपि किमप्यधरम,
 वह्निवति घूर्णोऽपि काष्ठेषु ॥ १३५ ॥
 कः कण्टकानां प्रकरोति तैश्चाम्,
 विचित्रभावं सुगणचिन्ताञ्च ।
 माधुर्यमिहो कटुता च निम्बे,
 ह्यभावतः सर्वमिदं हि सिद्धम् ॥ १३६ ॥
 धर्मस्य मूलं विद्वतिर्नयश्च,
 धर्मस्य कारुण्यमकौतवश्च ।
 कामस्य वित्तञ्च वपुर्वयश्च,
 मोक्षस्य सर्वोर्ध्वनिवृत्तिरेव ॥ १३७ ॥

विद्वानेव हि जानाति विद्वज्जगत्परिचयम् ।
 नहि बभूव विजानानि शुर्वी प्रसववेदनाम् ॥ १३८ ॥
 कविरेव कवेर्वेत्ति कविकर्मणि कौशलम् ।
 श्रेयाहिरेव जानाति भुवो भारस्य निश्चयम् ॥ १३९ ॥
 देशे हि यत्र करम. कलमयतुल्यौ,
 यत्रापि नास्ति हयरासमयोर्विचारः ।
 काकोपनस्य च भण्डे न यत्र भेदः,
 को नाम तत्र गुणिनामधिसाराग. ॥ १४० ॥
 गुणा यत्र न पूज्यन्ते गुणिनान्तत्र का कथा ? ।
 नम्रं चपणकयामे रजकः किं करिष्यति ? ॥ १४१ ॥
 मेरुश्चलति कल्पान्ते मर्यादां सागरस्थजेन ।
 प्रतिपद्यमहाः सत्त्वा न चलन्ति कदाचन ॥ १४२ ॥

हंसो न भातिवलिभोजनहृन्मध्ये,
 गोमायुमण्डनगतो न विभाति सिंहः ।
 जात्या न भाति तुरगः खरयुधमध्ये,
 विशाख भाति पुरुषेषु तिरघरेषु ॥ १४३ ॥
 विन्ध्य, पुरा खिरयावधिहृद-मूर्द्धा,
 निखलमाप यचनाल्लिलकुम्भयोने ।
 नाद्यापि लङ्घयति सत्वमतिं प्रतिष्ठा-
 मद्भीकृतं सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ १४४ ॥
 प्रद्यापि नोष्णति हर, किलकानकूटम्
 श्रेयो विभर्षि धरणीं खतु मस्तकेषु ।
 अश्वोनिधिर्वहति दुर्वहवाढवाग्निम्,
 अश्वौलत सुकृतिनः पलिपालयन्ति ॥ १४५ ॥
 उत्पलस्य च पद्मस्य मन्मथस्य कुसुमस्य च ।
 एकत्रातिप्रसूतानां रूपं गन्धः सुगन्धश्च ॥ १४६ ॥
 मृगा मृगे सुख्यमनुव्रजन्ति,
 गोभिश्च गावसुरगासुरजैः ।
 मूर्खेण मूर्खाः कवयः कविन्द्रे,
 समानघोषाप समानगो-ने. ॥ १४७ ॥
 अश्वोधिस्त्वत्तां स्खल जलधिता धूनिस्त्वः शैलताम्,
 मेरुर्मूलवतां त्वण कुलियता वयं त्वणप्रायताम् ।
 वट्टिः गातस्तता हिम दहनतामायाति खल्लेच्छया,
 ऐलादुलेलिताद्भूतव्यसनिने देवाय तस्यै नमः ॥ १४८ ॥
 भग्नागस्त करणपिच्छिततमोन्मनिन्त्रियस्त शुपा,
 त्वत्तासुर्विवर स्वय निपतितो गच्छं सुचे भोगिनः ।

दशस्तत्पिशितेन सत्वरमसौ तेनैव यातः पथा,
 सुखमिष्टमिति देयमेव हि नृणां वृद्धौ घये चोद्यताम् ॥ १५८ ॥
 खल्वीदो दिवसेश्वरस्य किरणैः सन्तापिते मस्तके,
 वाञ्छन् देयमनातप द्रुततरं विश्वस्य मूलद्रुतः ।
 तवाप्यस्य महाफलेन पतता भद्रं समस्तं गिर,
 प्रायो गच्छति यत्र भाष्यरहितस्तवापदा भाजनम् ॥ १५९ ॥
 सिद्धिकासुत सन्वस्तः यशः शीतांशुमाश्रितः ।
 जपसे साश्वय तत्र तमन्यं सिद्धिकासुतः ॥ १६० ॥

पिता विवेकं सुमतिर्जननी,
 स्वसाध्विज्ञा दयिता दयैव ।
 धर्मं सहाय कथया कुमारी,
 सुशुस्तथा दीन-जनोपकारः ॥ १६१ ॥

धैर्यं वस्य पिता जमा च जननी शान्तिः सदा गीहिनी,
 सत्यं चतुरयं दया च भगिनी भ्राता मनः नयसः ।
 शय्या भूमितलं दिशोऽपि वसन भ्राताश्रितं भोजनम्,
 यस्यास्तोत्रं कुटुम्बिनी वद भवे । कक्षाद्वयं योमितः ॥ १६२ ॥

म्यान प्रधान न वर्न प्रधान स्थानस्थितः कापुरुषोऽपि सिद्धः ।
 ज्ञानाग्निं च पद्मम् । ते प्रभाव कण्ठस्थितो गर्जन्ति शङ्करस्य ॥ १६३ ॥

गिरमा धार्यमाणोऽपि सोम सौम्येन शम्भुना ।
 तथापि कशता धत्ते केष्टं खलु पराययः ॥ १६४ ॥
 आपदतं हससि किं द्रुविशान्यमूढः ।
 लक्ष्मी स्थिरा न भवतीति किमत्र चिन्तम् ।
 एताव पेशासि घटान् जलवन्धमध्य,
 रिक्ता भवन्ति पूरिता भरिताय रिक्ताः ॥ १६५ ॥

अधनोऽयं धनं प्राप्य सादृशसुखैर्न मया कुर्यात् ।
 इति कारुणिको नूनं धनं मे भुरि नाददत् ॥ १५७ ॥
 किं पादं भवति भवेत्पुरसरित्पाटोदकाय प्रभो ।
 को दीपस्तद्वेषणाय गङ्गाङ्गदाय किं वाहनम् ।
 किंभीष्मं जगदन्नदाय वसनं किं टिब्बवासोद्वृत्ति,
 किं स्त्रीर्षं निगमासमाय तदन्नं भक्तिर्भवत्तुष्टये ॥ १५८ ॥
 व्याघ्रश्च वृषश्च भुवश्च च त्रयो विद्यागजेन्द्रश्च का ?
 का ज्ञातिर्विदुरश्च घाटचपतं वपश्च किं पौरुषम् ।
 कुष्माया किमुनामरूपमभिकिन्तकृदान्त्रो धनम् ?
 भक्त्या तुष्यति केवलं हरितो भक्तिप्रियो साधवः ॥ १५९ ॥
 स्वर्गापवर्गयोः पुनः समायां भुवि सम्पदाम् ।
 समीचा कार्यसिद्धौ न मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १६० ॥
 काङ्क्षं हरिद्रं पापोयान् क्व क्षणं श्रीनिजेतवः ? ।
 नृपवन्धुरिति स्वाहं बाहुभ्यां परिरञ्जित ॥ १६१ ॥
 प्रपद्य विपुलां लक्ष्मीं यः करोति न सधनम् ।
 धनानां चैव वपुषा मूयते, स इति स्मृतः ॥ १६२ ॥
 गातभीतयः विषयं रणभीतयः क्षत्रियः ।
 धनार्थं दानभीतयः तयोः धर्मं न गच्छति ॥ १६३ ॥
 चाणक्यं मानिक्यमिदं कण्ठे धिक्नति वे बुधा ।
 प्रहितं भोजराजेन भुवि किं प्राप्यते न तैः ? ॥ १६४ ॥
 इति चाणक्यराजनीतिशास्त्रेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥